

**Bağımsızlık Öncesi Süreçte Kosova'daki Türk
Topluluğunun İncelenmesi**

A Study of the Turkish Society in Kosovo During the Pre-Independence Period

Tuğça POYRAZ TACOĞLU*

Öz

Çalışmanın amacı, Kosova'da yaşayan Türk topluluğunun etnisitenin objektif (dışsal) ve subjektif (içsel) unsurları açısından analiz edilmesidir. Etnisitenin objektif unsurları açısından analiz, etnik bir grup olarak Kosovalı Türklerin sosyal ve kültürel davranışlarla dışa yansıyan özellikleri hakkında betimleyici bilgi elde etmeyi kapsamaktadır. Bu anlamda Kosovalı Türkler evlilik şekli, aile yapısı, anadil (gündelik hayatta/sosyal ilişkilerinde kullandıkları dil, eğitim dili ve kitle iletişim araçlarının dili), siyasi katılım (etnik birlik ve derneklere katılımları), dinsel pratikleri uygulama ve etnik yiyecek tüketimi açısından ele alınacaktır. Etnisitenin subjektif unsurları açısından analiz ise; kimlik kavramı ve aidiyet duygusuna gönderme yapmakta; Kosovalı Türklerin kendilerini tanımlarken hangi kimlik çeşitine önem verdikleri, millet ve etnik grup kavramlarından ne anladıkları, milli ve etnik kimliklerini nasıl tanımladıkları gibi konular üzerinde durulacaktır. Bunun yanı sıra çalışmada asimilasyon konusuna değinilerek, Arnavutlarla paylaşılan ortak dinin ve eğitimde -özellikle eğitim dili ve eğitim müfredatında- yaşanan sorunların Kosovalı Türklerin egemen gruba asimilasyonuna etkileri tartışılacaktır. Bütün bunları ortaya koymak ve Kosovalı Türkler hakkında derinlemesine bilgi edinebilmek için araştırmada hem nicel verilere ulaşmamızı sağlayan anket tekniği, hem de bu verileri desteklemek amacıyla nitel verilere ulaşmamızı sağlayan gözlem ve görüşme teknikleri kullanılmıştır.

Anahtar sözcükler: etnisite, etnik grup, etnik kimlik, azınlık-topluluk, asimilasyon, Kosovalı Türkler.

Abstract

The aim of this study is to analyze the objective and subjective elements of the ethnicity of the Turkish community living in Kosovo. The analysis of the objective features of ethnicity contains obtaining descriptive information about the features reflected by the social and

* Dr. Tuğça Poyraz TACOĞLU, Hacettepe Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, tpoyraz@hacettepe.edu.tr

cultural behaviors of the Kosovar Turks as an ethnic group. In this context, marriage type, family structure, mother tongue (language they use in daily social relations, language of education and language of their mass media), political participation (ethnic unity and participation in associations), religious practice and ethnic food consumption of the Kosovar Turks will be discussed. On the other hand, the analysis of the subjective features of ethnicity refers to the concept of identity and the state of belonging. Therefore, when the Kosovar Turks describe themselves which identity type they highlight, what they understand from the concepts of nation and ethnic group, how they define their national and ethnic identities will be emphasized. In addition to the subject of assimilation, this paper will also discuss how the shared religious and educational practises with the Albanians, especially the language of education and curriculum, cause problems that have an affect on the assimilation of the Kosovar Turks to the dominant group. In order to present these issues and gather information on the Kosovar Turks, questionnaire method has been used to collect the quantitative data together with the observation and interview methods to collect the qualitative data.

Key Words: ethnicity, ethnic group, ethnic identity, minority-community, assimilation, Kosovar Turks

Giriş

Çalışmada Balkanlar'daki Türk nüfusun yoğun olarak yaşadığı Kosova'daki Türk topluluğu ele alınacaktır. Söz konusu bölgede, 1389 yılındaki I. Kosova Savaşı'ndan, 1912 yılındaki I. Balkan Savaşı'na dek askeri ve idari açıdan Osmanlılar hüküm sürmüşlerdir. Kosova bölgesinde, Osmanlı hakimiyetinin yerleşmesi üzerine, bölgenin İslamlaşması'nın yanı sıra Osmanlı'nın uyguladığı iskan politikası ile Türkleşmesi söz konusu olmuştur. XIV. yüzyıl ortalarında Rumeli'ye geçen Osmanlılar, bölgeyi Türk nüfusla iskan ederek sistemli bir şekilde yerleşmeye başlamışlardır. Anadolu'dan Türk getirme politikası XVI. yüzyılın sonuna kadar devam etmiş ve Türkler, nüfusun %15'ini oluşturmuştur (Koro 1994). 1946 yılında ilan edilen Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti, 1945-1980 yılları arasında Tito tarafından yönetilmiş ve Osmanlı döneminde bölgeye yerleştirilen Türklerin Yugoslavya tarafından resmen tanınması 1951 tarihinde mümkün olmuştur. Sosyalist Yugoslavya'da Türkler, Yugoslavya sınırları dışında anavatanı olan her halk gibi, bir milliyet olarak tanımlanmışlardır. 1974 Anayasası gereğince, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Makedonya, Karadağ, Slovenya ve Sırbistan olmak üzere altı anayasal cumhuriyeti bir araya getiren federal bir devlet oluşturulmuştur. Voyvodina ve Kosova ise iki özerk bölge olarak birleştirilmiştir. Tito'nun ölümünden sonra, 1987 yılında Miloseviç ulusal lider haline gelmiş, Sırbistan Komünist Birliği'nin başına geçmiştir. Böylece 1988'de Sırp meclisi Kosova'nın yetkilerini ciddi bir biçimde kısıtlayacak bir anayasa düzenlemesine girişmiştir. 1989 yılında Kosova'nın özerkliği fiilen silinmiştir; aynı yıl Rugova, Kosova'da resmen

kurulan politik hareketin lideri olmuştur. 1990'da bölgede karışıklıklar baş göstermiş, 1992'de Sırbistan'ın toprak genişletmek için Bosna'ya savaş açmasıyla Kosova'daki Arnavutların durumu kötüye gitmiştir. 1996'da ise Arnavutlara baskı iyice şiddetlenmiştir. 1995'te Amerikalıların Dayton'da hazırladığı uzlaşma, Kosova'daki Arnavutların durumunda hiçbir değişiklik yaratmamıştır (Malcolm, 1999, s. 404-409; Kut, 2005, s.226). Bu sürecin sonunda, 1999 yılının Mart aylarında Kosova'da savaş başlamış, NATO'nun hava saldırıları ile aynı yılın Temmuz ayında savaş sona ermiştir. Bu tarihten itibaren 17 Şubat 2008 tarihinde Kosova Parlemontosu'nun bağımsızlık ilan etmesine kadar Kosova, UNMIK (United Nation Mission In Kosovo) geçici yönetimi altında bulunmuştur.

Kosova'da yaşayan Türk topluluğu, araştırmada "etnik bir grup" olarak kabul edilmiş; etnik grupların açık bir şekilde ortak bazı temel kültürel değerlere sahip olmaları, Kosovalı Türklerin kültürel niteliklerini anlamaya çaba sarf etmemize neden olmuştur. Kültürel niteliklerin açıklığa kavuşturulabilmesi ve Kosovalı Türklerin bütün bir hayat tarzlarının ortaya koyulabilmesi için, Isajiw (1974; 1990)'in etnisitenin objektif (dışsal) ve subjektif (içsel) unsurları arasında ayrım yapan kuramsal açıklamasından yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra çalışmada Kosova'daki Türk topluluğunun, Arnavut toplumuna asimile olmasını etkileyen unsurlar olarak din ve eğitim konularına yer verilmiştir. Din, etnisite ya da etnik grup tanımlamalarında "bir etnik grubu birbirine bağlayan" (Isajiw 1974) ortak özelliklerden birisi ve "etnik ayrımın en dışa dönük göstergelerinden ve etnik kimliğin sürdürüldüğü ve asimilasyonuna direnen toplumsal mekanizmaların en önemli parçalarından" (Andrews 1992, s.14-16) birisi olarak kabul edilse de, egemen etnik grubu oluşturan Kosovalı Arnavutlar ile azınlık etnik grubu oluşturan Kosovalı Türklerin aynı dini paylaşımları, Kosovalı Türklerin egemen gruba asimile olma nedenlerinden birisini oluşturmakta, bu nedenle çalışmada din faktörü bir etnisite unsuru yerine; bir asimilasyon unsuru olarak ele alınmaktadır. Bu anlamda din, azınlık ve egemen etnik grupların birbirlerini "öteki" olarak konumlandırmalarında etkili olmamakta; iki etnik grubun "biz" temelinde birleşmelerine yol açmaktadır. Eğitimin asimilasyona etkisi ise eğitim dili ve eğitim müfredatını kapsayan politikalar bağlamında tartışılacaktır.

Çalışmada temel olarak nicel veri analizi tekniği kullanılmış; bu veriler nitel analizlerle desteklenmiştir. Bu bağlamda oluşturulan araştırma üç bölümden oluşmaktadır: Araştırmanın ilk bölümünde araştırma hakkında genel bir bilgi elde edilmesini sağlayan araştırmanın konusu, amacı, önemi ve araştırma yöntemi açıklanmıştır. Araştırmanın ikinci bölümünde araştırmanın kavramsal çerçevesini oluşturan etnisite, etnik grup, etnik kimlik, azınlık-topluluk kavramları ile araştırmamızın kuramsal çerçevesini oluşturan etnisiteye objektif ve subjektif

yaklaşımlar ele alınmıştır. Bunun yanı sıra asimilasyon unsurları olarak ele alınan din ve eğitim konularına yer verilmiştir. Araştırmanın son bölümünde ise Kosovalı Türkler hakkında anket tekniği ile elde edilen verilerin analizi yapılmış; tek yönlü oluşturulan yüzde tabloları araştırmanın kuramsal çerçevesi bağlamında yorumlanarak değerlendirilmiştir.

Araştırmanın Kapsamı Ve Yöntemi

Araştırmanın Konusu ve Önemi

Araştırmanın konusu, Kosova'daki Türk nüfusun yoğun bir şekilde yaşadığı Prizren ve Mamuşa'daki Türklerin etnik sosyoloji perspektifinden analiz edilmesidir.¹ Çalışmada etnik sosyoloji açısından analiz; etnik bir grup olarak Kosovalı Türklerin etnisitenin objektif ve subjektif unsurlarına göre ele alınması anlamına gelmektedir. Araştırmanın önemi ve araştırma sahası olarak Kosovalı Türklerin seçilme nedeni ise, Kosova'nın jeopolitik önemi, buraların Balkan coğrafyasında Türklerin en yaygın olduğu ve Türkçe'nin en yoğun şekilde konuşulduğu yerlerden birisi olması, Türkiye Cumhuriyeti ile Kosovalı Türkler arasında yeni politikaların geliştirilebilmesi için orada yaşayan Türklerin tanınma ihtiyacı olması, Kosovalı Türkler ile ilgili az sayıda bilimsel çalışma bulunması, Kosova'nın bağımsızlığını kazandığı bir süreçte Kosovalı Türklerin sorunları, ihtiyaçları ve haklarını tespit etmek gerektiği şeklinde belirtilebilir. Bunun yanı sıra Kosova'nın bağımsızlığını kazandığı bir süreçte, orada yaşayan Türklerin kendi algıları üzerinden yapılan bu araştırma, hem Kosovalı Türklerin iç dinamikleri, hem de etnik grupların kendilerini temsil eden devletlerle ilişkilerindeki dönüşüm hakkında ipuçları vermektedir.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın Problemleri

Araştırmanın temel problemi, Kosovalı Türklerin etnisitenin objektif ve subjektif unsurları açısından ne tür özellikler sergilediklerini ortaya çıkarmaktır. Bu bağlamda, etnisitenin objektif ve subjektif unsurlarının arasındaki etkileşimin dinamiği ve doğası araştırılarak, aralarındaki ilişkinin tek yönlü olup olmadığına bakılacak; böylece etnik gruplar açısından objektif ve subjektif unsurlardan hangilerinin baskın olduğuna dair bir tartışma yürütülecektir. Bunun yanı sıra Kosovalı Türklerin objektif ve subjektif unsurları nasıl tanımlandıklarından hareketle, etnik kimliklerinin kaynakları hakkında fikir edinilecektir.

---

¹ Her iki yerleşim yerinde yaşayan Türkler birbirlerine benzer özellikler sergiledikleri için, çalışmada Prizren ve Mamuşa'da yaşayan Türkler yerine, Kosovalı Türkler ifadesi kullanılacaktır.

Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evreni, Prizren ve Mamuşa'da yaşayan Kosovalı Türklerden oluşmaktadır. Kosova'nın nüfusu hakkında güvenilir bilgilerin olmaması ve nüfus oranlarının ancak tahmin seviyesinde kalması, araştırmanın evreni hakkında kesin sayıya ulaşmamızı engellemektedir². Bu nedenle örneklem seçiminde tesadüfi/rastlantısal (random) örnekleme tekniği kullanılmıştır. Araştırmanın örneklemi 142 kadın, 169 erkek olmak üzere 311 kişi Prizren'de yaşayan; 41 kadın, 64 erkek olmak üzere 105 kişi Mamuşa'da yaşayan Türk olmak üzere toplam 416 kişiden oluşmaktadır.³

Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

Kavramsal Çerçeve

Bu başlık altında araştırmada kullanılan etnisite, etnik grup, etnik kimlik ve azınlık-topluluk kavramları ele alınacaktır.

2. Kosova'da tüm etnik grupları kapsayan en son nüfus sayımını oluşturan 1981 nüfus sayımı sonuçlarına göre Kosova'nın nüfusu 1.588.440'tır, Türkler 12.513 ile bu nüfusun %0.8'ini oluşturmaktadır (Blaku, 2004, s. 11). BM'in hazırlamış olduğu Gölge Raporu (2005)'nda, Türk topluluğunun üyelerinin 1981 sayımından çıkan sonuçları inandırıcı bulmadığı ve sayımın daha yüksek olduğunu iddia ettikleri ileri sürülmektedir. Kosova'da nüfus sayımı en son 1991 yılında yapılmıştır, Mart 1991'de Yugoslavya İstatistik Kurumu'nun yaptığı nüfus sayımına göre Prizren'in nüfusu 175.413, Türklerin nüfusu ise 7.227'ye düşmüştür (Federal Statistical Office, Belgrad, 1993). Milli Azınlıkların Korunması İçin Çerçeve Sözleşmenin Danışma Kurulu (2005, s. 11)'nin belirttiğine göre 1991 nüfus sayımındaki neticeler de tam ve kesin değildir ve o zamandan bu yana nüfusun etnik yapısında büyük değişimler meydana gelmiş durumdadır. 2000 yılında yapılan nüfus sayımında ise seçmen kayıt formlarının Arnavutça basılması, Türk nüfusun seçimlere katılmaması sonucunu doğurmuştur (Kut, 2005, s.230-231; Recepoğlu, 2004). Nüfusla ilgili bu veriler Kosova'daki Türk nüfusu hakkında kesin ve net sayılara ulaşamadığını; Türklerin nüfusunun ancak tahmin seviyesinde kaldığını göstermektedir. Kosova'nın nüfusu ile ilgili güvenilir bilgilerin mevcut olmaması; azınlıklar hakkındaki yasaları, siyasetleri ve programları geliştirmeyi ve uygulamayı zorlaştırmaktadır. Nüfus bilgileri, azınlık topluluklarına ait olan kişilere eğitim ve diğer alanlarda azınlık dillerine gereken desteği sağlamak ya da etkili bir şekilde kamu kurumlarına katılmalarını sağlamak açısından uygun önlemleri belirlemek ve uygulamak için önem taşımaktadır. Bu nedenle Kosova'nın bağımsızlığını kazandığı bugünlerde yapılacak olan güvenilir bir nüfus sayımı, Kosova'da yaşayan azınlıklara verilmesi gereken haklar konusunda belirleyici olacaktır.
3. Araştırmanın uygulama aşaması için konuyla ilgili verilerin toplanması amacıyla 15 Ocak 2006-15 Mayıs 2006 tarihleri arasında bölgede dört ay kalınarak, Prizren ve Mamuşa'da yaşayan Türklere "anket" tekniği; Kosova Türk Öğretmenler Derneği (KTÖD), Doğru Yol Kültür ve Sanat Derneği, Gerçek Kültür, Sanat ve Spor Derneği olmak üzere üç dernek başkanı ve Mamuşa Belediye Başkanı'na görüşme tekniği uygulanmıştır. Uygulamaya dönük ve durum saptayıcı özellikler sergileyen araştırmada temel olarak anket tekniğinden yararlanılmıştır. Uygulanan anket formu 71'i kapalı uçlu, 13'ü açık uçlu olmak üzere toplam 84 sorudan oluşmaktadır. Araştırmadan elde edilen ham veriler, SPSS programına girilerek frekans (f) tabloları; durum saptamasına yönelik betimsel verilerin analizinde tek yönlü tablolar şeklinde oluşturulmuştur. Oluşturulan tabloların yüzde yorumları yapılarak, araştırmanın kuramsal çerçevesi bağlamında yorumlanmıştır.

Etnisite ve Etnik Grup

Etnisite kavramının tam ve açık bir şekilde tanımlanamaması, etnik ilişkilerle ilgilenen araştırmacılar arasında kavramın tanımlanmasında görüş birliğine varılamaması, sadece etnisitenin ya da etnik bir grubun özellikleri konusunda uzlaşma sağlanabilmiştir. Bu nedenle etnisite üzerinde uzman olan Isajiw (1974) ve Smith (1986) gibi isimler kavramın tanımlanması yerine, etnisitenin ya da etnik bir grubun özellikleri üzerinde uzlaşma sağlanabildiğini belirtmişlerdir. Bu anlamda bir grubu etnik grup kategorisine koymak için ortak köken, ortak kültür ve gelenekler, din, dil, biz duygusu gibi bazı koşulların grup üyelerince yerine getirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.

Etnisite ve etnik grup kavramlarının anlaşılmasında, etnisiteye ilişkin olarak geliştirilen dört temel yaklaşımdan söz etmek gerekmektedir. Shills (1957), Geertz (1963), Isaacs (1975) ve Stack (1986)'in temsilcileri olduğu, primordialist yaklaşıma göre; doğumla kazanılan etnisite, insan topluluklarında klan yapısının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Geertz (1963), primordialiteyi sosyal varoluşun verili unsurlarından ya da daha doğrusu verili olduğu varsayılanlardan kaynaklanan yakın olma durumu, esasen akrabalık bağı, ama bunların ötesinde belli bir dinsel topluluğun içine doğmuş olmaktan, belli bir dili, hatta bir dilin lehçesini konuşmaktan, belli toplumsal pratikleri takip etmektен kaynaklanan verili olma durumu olarak tanımlamaktadır. Bu verili olma durumu, kalıtım yoluyla kana aktarılan bir tür biyolojik öz anlamına gelmez. Daha çok, insanların kimlere karşı yükümlü olduklarını ve nasıl davranmaları gerektiğini öğrenirken içselleştirdikleri; bazı koşullar altında bu kimliklerin kişilerin ve kolektif ifadelerin derinliklerine kök saldıkları anlamına gelir. Primordialist yaklaşımın temsilcilerinden Isaacs (1975)'a göre kişinin doğuştan edindiği etnik kimlik; “fiziksel özellikler, isim, içine doğulan topluluğa üyelik, bu topluluğun tarihi, dini, dili, kültürü ve coğrafyası” olmak üzere sekiz değişken tarafından belirlenir ve yaşam sürecinde değişmez.

Etnisiteye ilişkin diğer üç yaklaşım ise primordialist yaklaşımı çürütmek için ortaya çıkmıştır. Etnisiteyi tali (ikincil) bir olgu olarak kabul eden yaklaşım, en iyi şekilde Hechter (1978)'in iç kolonileşme teorisi ve kültürel işbölümü kavramında ifade edilmiştir. Tali yaklaşım, primordialist yaklaşımın aksine etnisiteyi verili değil; sonradan kazanılan bir olgu olarak kabul etmektedir.

Etnisiteye ilişkin yaklaşımlardan bir diğeri olan durumsal yaklaşım ise, “rasyonel seçim teorisine” dayanmaktadır; buna göre bireyler, eğer bir menfaat elde edebileceklerse belirli bir etnik gruba mensup olmak istemektedirler. Bu yaklaşımın en önemli örneği Banton (1983), Bell (1975) ve Ross (1982)'un çalışmalarında görülmektedir. Banton etnik bağı, herhangi bir durumda verilmiş mantıklı bir karar olarak tanımlarken; Bell ve Ross ise etnik üyelik tercihinin bireye kazandırdığı siyasi avantajlara değinmektedir. Fenton (2001, s. 133-134) ise durumsal etnisiteyi, etnisitenin

eylem bağlamı olarak tanımlamaktadır. Bu anlayışa göre, bireyler, günlük hayatlarında bir sosyal ortamdan diğerine hareket ederek, kendilerini farklı ortamlardaki önemli ötekilere (significant others) takdim ederler. Bir başka ifadeyle hiç kimse, en azından tüm ortamlarda aynı şekilde, tam gün etnik değildir; içinde etnisitenin neredeyse hiç hesaba katılmadığı ortamlarda mevcuttur. Etnisitenin, hukuk ya da geniş geleneksel konsensüsler tarafından saf dışı bırakıldığı alanlarda, yani işe girme, avantajlardan ve hizmetlerden faydalanma hususlarında prensipte adil ve eşit muamelenin yapıldığı yerlerde etkisiz bir ilke söz konusudur. Bu anlamda etnikliğin durumsal olarak görülmesi olgusu, birey için bir etnik gruba ait olmanın şartlara, durumlara, ihtiyaçlara ve çıkarlara göre değişmesi demektir. Bu olgu, bireyin önem verdiği kimlik kategorilerinin zamanla değişebileceğine işaret etmektedir. Durumsal etnisite yaklaşımıyla benzerlik taşıyan diğer bir yaklaşım, araçsal etnisite yaklaşımıdır. Bu yaklaşım, etnik sembollerin ve kolektif sadakatlerin harekete geçirilmesini (Roosens, 1989) ifade etmektedir. Araçsallık kavramı da durumsallık gibi, etnik kimliğin ve mobilizasyonun, duygusal bağlılıktan ziyade bir hesaplama meselesi olduğunu ileri sürmektedir. Fenton (2001, s.150), etnisitenin durumsal ve araçsal olarak ifade edilmesinin, eylem çerçevesiyle bağdaştığını belirtir. Bireysel aktör bu durumda bir “A” olarak tanımlanmam işime yarar mı? şeklinde hesaplar yapan kişi olarak görülür. Aynı şekilde insanların farklı bağlamlarda farklı şekillerde tanımlanmaları görüşü, sosyal yaşamda bir ölçüde tercihi ve açıklığı içerir.

Etnisiteye ilişkin olarak geliştirilen öznel yaklaşım ise, etnisiteyi öznel bir olgu ve sosyal-psikolojik bir gerçek olarak kabul etmektedir. Çalışmalarıyla öznel yaklaşıma damgasını vuran Barth (2001, s.17-18)’a göre, etnik sınırlar, psikolojik sınırlardır; etnik kültür ve onun içeriği görelidir. Ona göre etnik gruplar kendilerine özgü kriterlerle tanımlandıklarında bir süreklilik arz etmektedirler. Buna göre, etnik grupların sürekliliği sınırların korunmasına bağlıdır. Bu sınırları belirleyen kültürel unsurlar zaman içerisinde değişebilirler; grup üyelerinin kimliklerini ve grubun örgütsel yapısını belirleyen kültürel karakteristikler de değişebilir. Ancak, grup üyeleri ile grup dışında kalan kimseler arasında kutuplaşmaya varan farklılıklar, sınırların sürekliliğinin teminatıdır. Bunun yanı sıra etnik gruba aidiyeti belirleyen unsurlar objektif olarak nitelenen farklılıklar değil, toplumsal süreçte oluşan farklılıklardır. Bu yaklaşımda bir etnik grup üyelerinin başka grupların üyeleriyle etkileşim halinde olduğu durumlarda grup kimliğini koruması ve kültürel davranış açısından farklılıklarını sürdürmesi önemlidir ki, bu durumda gruba aidiyet ve dışlama mekanizmalarının devreye sokulması anlamına gelmektedir. Bu bağlamda etnik grupların varlıklarının devamı, kültürel davranış açısından farklılıklarını sürdürebildikleri ölçüde mümkündür.

Çalışmada etnik özelliklerin, kültürler unsurları tarafından tayin edildiği kabul edilmiştir; bu anlamda bir etnik grubu diğerlerinden ayırt eden, grup üyeleri tarafından

paylaşılan kültürel özelliklerdir. Etnik gruplara bu şekilde yaklaşmak, etnik grubu alt grup ya da azınlıkla eş tutarak, etnik grupların niteliğinden çok, niceliğine önem veren tanımların yetersizliğine işaret etmektedir. Etnik grupların kendileri de konuya bu açıdan yaklaşmakta ve diğerlerinden ırk, dil, din, milliyet ve kültürel açıdan farklı olduklarını savunmaktadırlar. Bu özellikleri göz ardı etmek, onları etnik grup yapan niteliklerini hiçe saymak anlamına gelmektedir. Bu bağlamda çalışmada etnikliğin kültürel bir oluşum olduğu kabul edilerek, etnik gruplara temel olabilecek özellikler dil, din, sürdürdükleri gelenek ve görenekler bağlamında öteki ile etkileşim süreçleri ve ötekince algılanma biçiminden kaynaklanan bir şekilde bireylerin bir etnik kimliğe dahil edilmeleri ya da kendilerinin o etnik kimliği üstlenmeleri bağlamında kullanılacaktır.

Etnik Kimlik

Isajiw (1990) etnisitenin, bireysel düzeyde bireye bağlılık duygusu ve kimlik kavramını kazandıran sosyo-psikolojik bir süreç olduğunu belirtmektedir. Ona göre, etnisitenin, kimlik duygusunu oluşturduğuna dair hiçbir şüphe bulunmamaktadır. Etnik kimlik, insanların etnik oluşum kaynağına göre, kendilerini psikolojik olarak bir ya da daha fazla sosyal sistemle ilişki içinde görmeleri ve diğer insanları da bu sistemlerle ilişki içinde veya dışında konuşturmaları olarak tanımlanabilir. Bir insanın kendisini bir topluluğa bağlı olarak konuşturması sadece psikolojik değil, aynı zamanda sosyal bir olgudur; çünkü bireyin içsel psikolojik tutumları, bireyin diğer bireylerle paylaştığı dışa vurulmuş tutumlarında da kendisini objektif olarak belli etmektedir. Bu anlamda Isajiw (1993, s. 414) etnik kimliğin dışa vurulan özelliklerini ve içsel unsurlarını ayırt etmektedir. Etnik kimliğin dışa vurulan özellikleri, kültürel ve sosyal düzeyde gözlemlenebilir davranışları ifade eder. Bunlar; etnik bir dili konuşmak, etnik gelenekleri sürdürmek, aile ve arkadaşlık gibi bireysel düzeydeki etnik ağlara katılmak, kilise, okul ve medya gibi etnik kurumsal organizasyonlara katılmak, klüpler, topluluklar, gençlik organizasyonları gibi tercihe bağlı etnik birlik ve derneklere katılmak ve piknik, konser, kamuya açık dersler, ralliler, danslar gibi etnik organizasyonlar tarafından sponsorluğu yürütülen faaliyetlerdir. Etnik kimliğin içsel unsurları ise imaj, fikir, tavır ve duygulara dayanmaktadır ki, bu unsurlar kimlik duygusuna ve aidiyet ihtiyacına işaret etmektedir. Ancak bütün bunlar tabii ki dışa vurulan davranışlar ile yakından ilişkilidir.

Çalışmada etnik kimlik, subjektif bir olgu olarak ele alınacaktır. Etnik kimliğe subjektif yaklaşım, “eğer insanoğlu durumları gerçek olarak tanımlıyorsa, durumlar sonuçları bakımından da gerçeklerdir” (Thomas, 1966, s. 41-43) şeklindeki kabul ile ilişkilidir. Bu bağlamda etnik kimliğin esas göstergesi, “kendi kabulüne göre kimsin, hissettiğin kimlik ne” gibi bir sorunun cevabına bağlıdır. Fenton (2001, s. 25) etnik kimliğe bu şekilde yaklaşmanın etnisitenin, sadece veya özellikle, istenilen ve gönüllü olarak kabul edilen bir kimlik edinme meselesinden ibaretmiş gibi görülmesi anlamına

geldiğini ve hür iradeye dayanan etnisite modeline uygun olduğunu ifade eder. Barth (2001, s. 17-18) ise bu durumu “insanlar sergiledikleri davranışlar açısından ne denli farklı olursa olsunlar eğer kendilerini akraba bir topluluk olan “B” grubuna değil de, “A” grubuna ait hissediyorlarsa bu tanımlamayı kimse engelleyemez” şeklinde ifade ederek, etnik kimlik tanımında bireyin kendini nasıl tanımladığının önemli olduğuna değinmektedir. Burada toplumsal etkileşimin belirlediği farklılıklar önem kazanmaktadır; bu bağlamda çalışmada etnik kimlikle ilgili olarak üzerinde durduğumuz konu, bireylerin kendi kimliklerini tanımlarken kullandıkları unsurların neler olduğudur.

Azınlık-Topluluk

Azınlık kavramı, hukuken ve siyasal olarak en sorunlu kavramlardan birisidir ve üzerinde anlaşılmiş tek bir azınlık tanımı yoktur. Dolayısıyla etnik grup gibi, azınlık terimini de kullanırken çeşitli yazarların içine düştüğü sıkıntıyı paylaşmamak mümkün olmamaktadır. Oran (2000, s. 66) herkes tarafından kabul görmüş bir azınlık tanımı olmamasına rağmen, azınlık kavramının sosyolojik ve hukuksal olmak üzere iki açıdan ele alınabileceğini belirtmektedir. Sosyolojik bakımdan azınlık, bir toplulukta sayısal bakımdan azınlık oluşturan, başat olmayan ve çoğunluktan farklı niteliklere sahip olan gruptur. Azınlıktan söz edebilmek için bir çoğunluğun var olması gerekir. Çoğunluk ise, “egemen kültür” (Anar, 1997, s. 8) anlamında kullanılmaktadır.

Azınlık kavramı, sosyal ve politik literatürde, kültürel, etnik, dilsel, ulusal, fiziksel ve biyolojik özellikleri bakımından çoğunluk konumunda bulunanlardan ya da egemen veya üstün olanlardan farklı olanları ve bu yüzden onlar karşısında dezavantajlı durumda bulunanları, eşitsiz davranışa maruz kalanları anlatmaktadır. Kısaca azınlık, belli bir devletin sınırları içinde yaşayan toplumun bir kesiminin, o toplumun geri kalanları karşısındaki konumu ile her iki kesim arasındaki toplumsal, politik, kültürel, ekonomik ve diğer ilişkileri, bu ilişkilerin içeriğini, konumlanışını ve biçimini anlatan bir durumdur. Bu tanıma dayanarak söylemek gerekirse, çoğunluğun fiziksel ve biyolojik özelliklerinden farklı fiziksel ve biyolojik özelliklere sahip olanlar, çoğunluğun inandığı dinden başkasına inananlar, egemen ulusun veya etnin yanında ikinci sınıf ulus veya etni olanlar ve farklılıkları nedeniyle şöyle ya da böyle eşitsiz davranışlara maruz kalanlar azınlık olarak tanımlanmaktadırlar (Sevimli, 2000, s. 30).

Azınlık himayesinin devletlerin egemenliklerini sınırlaması anlamını taşıması, devletleri mümkün olduğu kadar az sayıda grubu azınlık olarak tanımayla sevk etmektedir. Devletlerin çoğu azınlıkların tanınması durumunda ulusal birliklerinin tehdit edileceğinden endişe etmişlerdir (Arsava, 1993, s. 42). UNMIK yönetimi altındaki Kosova’da da anayasal çerçevede ve uygulamada ulusal azınlık ifadesi düzenli olarak kullanılmamakta, azınlık yerine topluluklar ifadesi tercih edilmektedir. Buna göre Kosova’daki topluluklar genel olarak Sırp, Türkler, Boşnaklar, Goranlar, Torbeşler, Romlar, Aşkaliler, Mısırlılar ve Hırvatlar’dır (UNMIK, Kosova Geçici Öz-Yönetiminin

Anayasal Çerçevesi, 2001/9 Sayılı Yönetmelik, 15 Mayıs 2001). Sayılan toplulukların Kosova parlamentosunda temsil edilme hakkı vardır. Topluluk kavramı ise, nitelikleri bakımından bir bütün oluşturan kimselerin hepsi (Sevimli, 2000, s. 25) anlamında kullanılmaktadır. Tönnies (1957)'e göre, topluluk gerçek anlamıyla organik ve kan bağı, akrabalık, ortak yerleşim, bir dizi ortak davranış, deneyim, duygu ve yönetime dayalıdır.

Kuramsal Çerçeve

Objektif ve Subjektif Unsurlar Açısından Etnisite

Çalışmanın kuramsal çerçevesi Isajiw (1990; 1993)'in “etnisitenin objektif ve subjektif unsurları” arasında yaptığı ayrımı dayanmaktadır. Böyle bir kuramsal tercih yapılmasının nedeni, Kosova'da yaşayan Türk topluluğunun hem bir etnik grup olarak sosyal ve kültürel davranışlarla dışa yansıyan tarafını oluşturan objektif unsurlar, hem de bireyin kendi kimliğini nasıl tanımladığı ve konumlandığıyla ilgili olan, subjektif unsurlar ele alınarak, Kosovalı Türklerin sergiledikleri özellikler hakkında daha analitik bilgilere ulaşmaktır. Bu anlamda etnisitenin objektif unsurları aracılığıyla etnisite kavramının kolektif yanına (etnik gruba), etnisitenin subjektif unsurlarıyla ise kavramın bireysel yanına (etnik kimliğe) vurgu yapılacaktır.

Isajiw (1993, s. 411)'e göre, objektif unsurlar kurumların bünyesinde varolan gerçeklikler gibidir; örneğin aile kurumu ve soy gibi gerçeklikleri kapsarlar; ayrıca bireylerin açık davranış şekillerinde de objektif unsurlar tespit edilebilir. Isajiw, etnisitenin objektif unsurlarını; bir başka deyişle kültürel ve sosyal düzeyde gözlemlenebilir davranışları; etnik bir dil, etnik gelenekler, aile-arkadaşlık, okul, medya, dini mekanlar ve dernekler olarak sıralamaktadır. Etnik kimliğin subjektif unsurları ise; Isajiw (1990; 1994)'e göre imaj, fikir, tavır ve duygulardır ki, bu unsurlar kimlik duygusuna ve aidiyet ihtiyacına işaret etmektedir. Bu bağlamda Barth (2001, s. 162-163) etnik gruplar arasındaki kültürel ve sosyal farklılıklara dikkat çekerek, etnik gruplarda önemli olan faktörün “bireysel tanımlama, yani bireylerin kendilerini bir gruba ait görüp görmedikleri ve bu kimselerin grup tarafından aidiyetlerinin tanınıp tanınmadığı konusu” olduğunu belirtmektedir. Çalışmada etnik grup üyelerinin kimlik bilinci, yani biz bilincine sahip olmaları, etnisitenin subjektif yönüne işaret etmektedir. Bir gruba ait olma ve kimliğini o gruba göre tanımlama ihtiyacından ötürü, etnik gruplar birey için sadakat odağı teşkil etmesi açısından önem taşımaktadır. Özellikle çok-etnili toplum yapısı sergileyen ve yakın geçmişte etnik gruplar arasında savaşın yaşandığı Kosova açısından düşündüğümüzde etnik grup odaklı kimlik tanımı daha da önem kazanmaktadır.

Çalışmada etnisitenin objektif unsurları -açıkça gözle görülebilen kültürel özellikler- olarak, evlilik şekli, aile biçimi, anadil, etnik kurumsal organizasyonlar

(Türkçe eğitim, Türkçe kitle iletişim araçları, siyasi katılım, vb.), dinsel pratiklere katılma, etnik yiyecek tüketimi; etnisitenin subjektif unsurları olarak ise Kosovalı Türklerin kimlik algılamaları (kendilerini tanımlarken hangi kimlik çeşidinin öncelikli olduğu, millet kavramından ne anladıkları ve milli kimliklerini nasıl tanımladıkları ile etnik grup kavramından ne anladıkları ve etnik kimliklerini nasıl tanımladıkları, vb.) ele alınmıştır.

Kosova'da yaşayan Türk topluluğunu, diğer etnik topluluklardan ayıran temel faktörlerden birisi dildir. Bu durum çalışmada, etnik grup tanımında dile önem verilmesine yol açmıştır. Dil, Kosovalı Türkler ile Kosova Arnavutları arasında etnik sınırların korunması işlevini yerine getirmekte; bir başka ifadeyle asimilasyon sürecinin yavaşlaması yönünde rol oynamaktadır. Etnisitenin unsurları arasında dile merkezi bir rol verilmesi May (1999), Barth (2001) ve Isajiw (1993) gibi araştırmacılar tarafından da dile getirilmiştir. May, sınırların belirlenmesi sürecinde dilin merkezi bir yer aldığını iddia etmektedir. Barth, dil gibi farklılıkların biz bilincini kuvvetlendirdiğini ve etnik grup içindeki bireylerin dayanışmasını arttırdığını ileri sürmüştür. Isajiw ise, objektif unsurlar arasında, dilin kimlik kavramının sökümlü (deconstruction) ve yeniden yapılandırılması (reconstruction) konusunda önemli bir rol oynadığını belirtmiştir. Ona göre birisinin ana dilini temel dili olarak seçmesi, kimliği yeniden yapılandırma unsurunun göstergesidir. Bunun yanı sıra dil, kültür politikasının önemli bir boyutu olması açısından da önem taşımaktadır. Dille benzer olarak Kosovalı Türklerin evlilik şekilleri, aile biçimleri, etnik kurumsal organizasyonlara katılmaları, etnik yiyecekleri tüketmeleri de onları etnik bir grup olarak tanımlamamız açısından önem kazanmakta ve onları Kosova'da yaşayan diğer etnik topluluklardan ayırmaktadır. Ancak etnisite çalışmalarında etnik grupları birbirinden ayırmanın ve birbirlerine karşı "öteki" olarak konumlandırmanın en etkili unsurlarından olan din, Kosova'da bu işlevi görmemekte; aksine Türkler ve Arnavutlar olmak üzere iki etnik grubun "biz" temelinde birleşmelerine yol açarak, bir asimilasyon unsuru rolü oynamaktadır. Buna benzer olarak eğitim dili ve müfredatı temel olmak üzere Türkçe eğitimde yaşanan sorunlar da eğitimi bir etnisite unsuru yerine, asimilasyon unsuru olarak ele almamıza neden olmuştur.

Asimilasyon Unsuru Olarak Eğitim ve Din

Asimilasyon, basit olarak etnik farklılıkların ortadan kaldırılması; başat olmayan kültürün çoğunluk kültürü içinde eritilmesi anlamına gelmektedir (Park ve Burgess, 1969, s. 759; Oran, 2000, s. 65). Ancak asimilasyonun bu şekilde tanımlanması, onun sadece "çoğunluk kültürüne uyum sağlamak" anlamında kullanılmasıdır. Çalışmada ise asimilasyon kavramı, bir etnik grubun kültürel olarak devlet politikalarıyla çoğunluk etnik gruba benzemeye zorlanması anlamında kullanılacaktır. Kosova'da bağımsızlık öncesi UNMIK yönetimi altındaki süreçte, 1951 yılında Arnavutça ve Sırpça ile eşit

statüde resmi dil olarak kabul edilen Türkçe'nin 2006 yılına kadar bu statüsünün tanınmaması, 2000 yılı seçimlerinde seçmen kayıt formlarının Türkçe basılmaması, Türk topluluğuna mensup kişilerin soyadlarının Arnavutça kaydedilmesi, işe alımlarda zorluklar çıkartılması, denetimsiz ve programsız şekilde uygulanan Arnavutça eğitimi, eğitimde Sırp müfredatının uygulanması gibi örnekler Türk topluluğunun, Arnavut toplumuna asimile olmasını etkilemektedir. Daha önce de belirtildiği gibi Türkçe'nin eşit statüde resmi dil olarak kabul edilmesiyle Türkçe konusunda sorun ortadan kalkmıştır, bu nedenle bu başlık altında etnisitenin objektif kriterlerini oluşturan din ve eğitim konuları, asimilasyon unsuru olarak ele alınacaktır.

Eğitimdeki sorunlara ve varolan sorunların Kosova'daki Türk topluluğunun asimilasyonuna etkisine baktığımızda; temel sorunun eğitim dili ve eğitim müfredatı konusunda olduğu dikkat çekmektedir. 20 Mart 1951 tarihinde Kosova'da yaşayan Türk halkının kendi ana dilinde öğrenim görme hakkı ile Türk okullarının açılması kararı alınmış; 1951 yılında Türkçe okulların açılmasıyla birlikte Kosova'da yaşamakta olan Türk halkının varlığı da resmen tanınmıştır (Hafız, 2002, s. 55). 1992 yılında çıkarılan Yugoslavya Federal Anayasası da azınlıkların kendi dillerinde öğrenim görme ve haberdar olma hakkını onaylamıştır. Ancak NATO (Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü)'nun öncülüğünde BM Barış Gücü'nün 14 Haziran 1999 günü Kosova'ya girmesiyle ülkede yeni dönem başlamış; eğitimin Batı Avrupa standartlarına göre yeniden düzenlenip uygulanması planlandığı halde, Kosova'daki geçici sivil yönetim eğitim müfredatının eskisi gibi sürmesine karar vermiştir. Buna en çok tepki gösterenler Türkler ve Boşnaklar olmuştur. Bu azınlık grupları Kosova'da ortak bir eğitim müfredatı uygulanıncaya kadar Türkçe ve Boşnakça eğitim görülen sınıflarda kendi ana ülkelerinde uygulanan eğitim plan ve programlarına göre öğrenimin yapılmasına karar almışlardır. Buna karşın Haşim Taçi'nin başında bulunduğu gayri resmi hükümetin eğitim bakanlığı, geçici sivil yönetim kabul etmediği halde, Türkçe ve Boşnakça eğitim görülen sınıflarda Arnavutça dersinin de okutulmasına karar alıp hemen uygulamaya koymuştur. Kosova Türk Temsil Kurulu ve Türk Öğretmenler Derneği, Türkçe eğitim görülen sınıflarda Arnavutça'nın ders olarak okutulması için bu dersin plan ve programının yapılmasını ve karşılıklı ortam dili olan Türkçe'nin de okutulmasını; Arnavutça dersinin plan ve programını hazırlayacak komisyona muhakkak en az bir Türk eğitim uzmanının katılması gerektiğini ileri sürmüştür. Ancak bu çabalar sonuç vermemiş; öğretmenler plansız ve programsız şekilde Türkçe eğitim görülen sınıflarda Arnavutça dersini okutmaya başlamışlardır (Recepoğlu, 2004, s. 6-39).

Prizren'de (bir tanesi Mamuşa'da olmak üzere) Türkçe eğitim, altı ilkokulda ve biri meslek lisesi olmak üzere beş lisede yapılmaktadır. Bunun yanı sıra Mamuşa'da Prizren Fen Lisesi'ne bağlı bir bölüm de lise (Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından sağlanan maddi destekle, Kosova Türk Tabur Görev Kuvvet Komutanlığı tarafından yaptırılmıştır)

olarak geçmektedir. Prizren’de bulunan Türk öğretmen sayısı ise, ana sınıftan fakülteye kadar 196 kişidir. Öğretmenlerin tümü KTÖD’nin üyesidir. Ancak Kosova’da Türkçe eğitimin başlamasıyla eğitim alanında yer alan sorunlar çözüme kavuşmamıştır. KTÖD Başkanı Müferra Sinik, Türk topluluğunun eğitim alanındaki sorunlarını şu şekilde sıralamıştır (M. Sinik ile kişisel İletişim, 07 Nisan 2006):

“Genel olarak sorunumuz eğitimde yetersizliktir. Çünkü üç-dört hatta beş devrede çalışan okullarımız vardır. Bu yetersizliğin üstesinden gelmek çok zor, bu da müdürlüklere ağırlık oluyor ki, bizlerde zorluğunu çekiyoruz. Türkçe eğitimde iki baş sorunumuz ki, hiçbirine birincisi diyemeyiz kitap ve kadro sorunumuz. Kitap sorunları 1951 yılından bu yana hep bizim kanayan bir yaramız oldu. Uzun bir zaman Makedonya’dan -uygun müfredat olduğu için- kitaplar alıyordu. Ondan sonra da Sırbistan müfredatıyla çalıştığımızda bu, Sırbistan’ın Sırpça kitaplarını Türkçe’ye çevirip yapıldı ki bugün bunların çoğunu kullanmaktayız. Yeni bir müfredat düzenlemesi yapıldığı halde, bu müfredat uygun Türkçe kitap hiç yok.”

Görüldüğü gibi Prizren’deki Türkçe eğitimde en büyük sorun önceleri Türkiye (özellikle Türk tarihi) ile müfredat uyumsuzluğu, müfredatın düzenlenmesinden sonra ise müfredata uygun kitap yetersizliğidir. Sinik, “Türkiye’den kitap gelmiyor mu?” sorusuna şu şekilde cevap vermiştir:

“Türkiye’den kitaplar geldi, geliyor da fakat müfredat uyumsuzluğundan dolayı çok fazla kullanamıyoruz, onları yardımcı ders kitabı ya da ana ders kitabına ek olarak kullanabiliyoruz. Hatta en son üç ay önce 3000’e yakın kitap Türkiye’den geldi. MEB (Milli Eğitim Bakanlığı)’ndan talep etmiştik geldi, bu arada onlara da teşekkür ederim sayenizde. Ancak müfredata uymuyor, bu yüzden Kosova Eğitim, Bilim, Teknoloji Bakanlığı’ndan iki ay öncesinde Türkçe 7 tane kitabımız çıktı; tarih, resim ve müzik kitapları gibi. Şimdi de çevirisi yapılması gereken diğer kitaplar var. Türkçe kitaplar Arnavutça kitaplarla paralel basılmıyor mu? dersiniz bu da ayrı bir sorun, ‘tiraj az olduğundan pahalıya mal oluyor’ gerekçesi gösteriliyor. Bu yüzden kitaplarımız biraz gecikmeli elimize geçiyor.”

Gerçek Derneği Başkanı Ustaibo’nun da eğitimdeki sorunlar konusundaki ifadeleri bunları desteklemektedir(Z. Ustaibo ile kişisel iletişim, 04 Mayıs 2006):

“Bizim en büyük sorunumuz eğitimidir. Kitap problemi, öğretmen problemimiz var. Öğretmenlerimizin maddi durumları çok kötü. Nasıl yardım edeceğiz, nasıl yapacağız biz bu problemi çözemiyoruz. Bu konuda mesela Arnavutlar’ın Miloseviç döneminde öğretmenlere destekleri model alınabilir. Miloseviç onlara para vermeyince onlar kendileri örgütlendiler, kendileri aralarında para topladılar. Hatta paralel sistem olarak hükümetten daha fazla maaş verdiler. Ben paralel sistem demiyorum, hatta Kosova eğitim sistemin içinde olsun, ama model olsun diyorum. Bu öğretmenlere yardım yapılması gerekiyor. Mesele KTÖD’ne yardım yapılabilir. Biz yapmak isteriz ama paramız yok. Vakıflar aracılığıyla öğretmenler desteklenebilir. Öğretmenlere destek sunulmalı ki çocuklarımız daha iyi

yetişebilsinler. Yardımlara gelince burada işte Türkiye'den beklentilerimiz ister ekonomik, ister kültürel olsun vakıf kurulması lazım. Çok da vakıf gerekmez ama bir iki tane çalışacak vakıf, bu vakıflarla maddi yardımlar çok daha kolay sağlanabilir. Karşı tarafta (Arnavutlar) çok daha farklı bakabilir. Bu Türkiye devleti değil vakıf yardımı olur.”

KTÖD Başkanı Sinik, derneğin eğitimde varolan sorunların çözümünde sağladığı katkılar konusunda ve Türkiye'deki kurum ve kuruluşlar ile ilişkilerini ise şu şekilde değerlendirmektedir:

“Bu yıl üçüncü yılını tamamlayan eğitim fakültesinin açılmasında KDTP ile ortaklaşa girişim olarak destek sunulmuştur. Bunun yanı sıra derneğimiz, Türkiye'ye büyük öğrenci projesiyle giden öğrencilerimizin sayı ve branşlarının tespit edilmesinde önemli katkı sunmaktadır. Mesela gençlerimizin giderek ordan mezun olduktan sonra dönmelerini çok istiyoruz. Onlarda bu fedakarlığı ben görmüyorum maalesef. 1951 yılından bu yana Türkiye'de eğitim görme hakkına Kosova Türkleri sahip olduğu gündün bu yana devamlı sorunlarımız, isteklerimiz, arzularımız dile getirilmiştir, fakat Kosova Türk öğrencilerinin Türkiye'ye gittikten sonra Kosova'ya dönme ve burada yaşama şartlarının yaratılması için bir şekilde Türkiye'den destek istiyoruz hepimiz. Mesela iş adamları olabilir. Buralarda bir iş yeri açıldıktan sonra tabi ki ailesini burada bırakıp Türkiye'ye çalışmaya gitmez. Ama çok doğaldır ki, orada tıptan mezun olmuş ve 5-6 yılını vermiş gelip burada 200 euro maaşa çalışmayı hiçbir gencimiz kabul etmez. Çünkü eskiden, bizden önceleri bize ders veren öğretmenlerimiz çok fazla fedakarlık yapmış, ailelerini unutmüş, çok az bir maaşa çalışmış bizleri yetiştirebilmek için ve şimdi hazıra oturmuş öğrencilerimizden de biraz fedakarlık bekliyoruz... Türkiye ile ilişkilerimiz elbette vardır. Zaten biliyorsunuz burada öğretmenlerin maddi durumları çok fazla iyi olmadığı için biz devamlı hem maddi, hem de manevi desteği Türkiye'den görüyoruz ki, kitaplar, onun dışında öğretmenlerimizin bilgilerini geliştirmek ve yenilemek amacıyla seminerler çok fazla yapılıyor. T.C'den ise Türkiye dışında bulunan Türkler olarak her zaman eğitime destek vermelerini bekliyoruz ki, Türkiye'den büyük öğrenci projesiyle 1992 yılından bu yana 600'e yakın öğrencimiz mezun olmuştur. Çocuklarımızı Türkiye'de okutmak bizim için çok büyük bir şans bu açıdan Türkiye'ye minnettarız.”

Eğitim alanında Türklerin diğer önemli bir sorunu, Türkçe test kitaplarındaki eksikliklerdir. UNMIK'in kuruluşundan itibaren Türkçe dahil olmak üzere hiçbir azınlık dilinde bir tane bile test kitabı yayınlanmamıştır. Bunun için Türk öğrenciler genellikle Türkiye'den gelen test kitaplarını kullanmaktadırlar. Türk toplumunun yüz yüze olduğu diğer bir problem ise profesyonel eleman eksikliğidir. Birçok ilkokul ve ortaokul öğretmeni sınıfların az olmasından dolayı yarı-zamanlı (tam-zamanlı için 20 saat derse girmeleri gerekli) çalışırlar; bunun için tam maaş alamazlar. Tam-zamanlı öğretmenlik yapma şansı olmayan birçok öğretmen birden fazla okulda çalışmak zorunda kalmaktadır (Shadow Report, 2005). Bu durum öğretmenlerin ekonomik zorluk

yaşamalarına neden olmaktadır; ekonomik kaynaklı diğer bir sorun ise, öğretmenler ile yapılan görüşmeler sırasında ortaya çıkmıştır. Kosova’da öğretmenlik yapan Türkler, emeklilik primlerinin düzenli ödenmemesi ya da az olmasından dolayı emeklilik yaşına gelmelerine rağmen (40 yıldır çalışmalarına rağmen) emekli olamadıklarını ifade etmişlerdir.

Günümüzde Kosova’da Türkçe yükseköğrenim Priştine Filoloji Fakültesi’ndeki Türk Dili ve Edebiyatı ve Prizren Eğitim Fakültesi’ndeki Türkçe Sınıf Öğretmenliği Bölümü’nde devam etmektedir. Türk öğrencilerinin Türkçe eğitim görülen fakülteler haricinde Priştine Üniversitesi’ndeki diğer fakültelerde üniversite eğitimlerine Arnavutça devam etme seçenekleri vardır. Ancak Danışma Kurulu (2005)’nun tespitlerine göre, şu anda Priştine Üniversitesi’nde azınlık topluluklarına ait kontenjan sistemi mevcut olmasına rağmen, 2004 yılından itibaren yüksek eğitimde azınlıkların katılım sayısında bir yükselme olması gerekirken, üniversitede eğitimin sadece Arnavutça yapılması ve Sırp dilinde sınavlara girme olanağı sunulduğu halde, diğer dillerde giriş sınavları yapılmaması nedeniyle bu beklenti gerçekleşmemiştir. Yükseköğrenimdeki bu soruna rağmen, Sinik, yükseköğretimde başka bölümler açılmasını hem Türkiye’ye öğrenci gönderilmesini olumsuz etkileyeceği, hem de Kosova’daki Türk halkının asimile olmasını hızlandırıcı etkisi olacağı için desteklememektedir. Sinik, bu konudaki görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir:

“Başka bölümler açılması, korkarım hepimiz için yanlış olur, mesela matematik açılırsa kesinlikle karma (Arnavutça-Türkçe) gider. Başka bölümlerin açılmasını yanlış buluyorum; çünkü hem karma gidebilir, hem de mesela tarih ve vatandaşlık diye bir ders var, bu derslere özel hocaların gelmesi gerekiyor. Çünkü bizim öğrencilerimiz oralarda çalışabilmek için yetişmedi daha, Türkiye’den getirilmesi o ayrı bir masraf... Onun dışında bu yıl, gelecek yıl, birkaç yıl devamlı farklı branşlarda açılırsa korkarım ki o büyük öğrenci projesi bir gün kapatılır, durdurulur. Çok normaldir de durdurulması, biz de bütün branşlardan olduğuna göre niye Türkiye masrafa girsin. Birde burada çok spesifik bir şey var, Prizren için yani, herkes Türkçe bildiği için, Arnavutlar da Türkçe eğitim alırlar çok rahat bir şekilde. Yerli Prizrenli olan Türkçe’yi kesinlikle biliyor, etnik ayrım olmadan onlarda (Arnavutlar da) Türkçe eğitimi çok rahat alırlar ... Keşke öğrenciler çok rahat gelsin girsin, ama korkarım ki o zaman Türkçe eğitimde olan öğrenciler bile yarı Türkçe, yarı başka dillerde eğitim görürler mecburen ve asimilasyon süreci sadece hızlanır, başka hiçbir şey olmaz.”

Kosova Türk halkının resmi temsilcisi KDBP (bugünkü adıyla Kosova Demokratik Türk Partisi) ile MEB arasında kurulan işbirliği sayesinde 1991 yılından başlayarak her yıl Kosova Türk öğrencilerine devlet burslusu olarak 30 kadar kontenjan sağlamaya başlanmıştır (Hafız, 2002). Türkiye’de yetişen bu öğrenciler Türk Dili ve Edebiyatı ile Türkçe Sınıf Öğretmenliği dışında boş kadro gereksinimlerini karşılamaktadırlar. AGİT

Kosova Misyonu'nun Demokratikleşme Bölümü (2002, s.30), anadilinde eğitim imkanları başlığı altında; 1999 çatışmasından sonra azınlık topluluklarının mesleki eğitim ve yüksek öğretime erişim yetersizliklerinin istihdam olanaklarını azalttığını ve böylece marjinalleşmenin devam ettiğini belirtmektedir. Bu nedenle oluşturulacak olan yeni anayasada yüksek öğrenim imkanları ve çalışma fırsatlarının azınlıklara sunulması göz önüne alınmalıdır.

Kosovalı Türklerin, Kosovalı Arnavut toplumuna asimilasyonunu etkileyen diğer bir husus ise iki grup arasında paylaşılan ortak dindir. Din, etnik kimlikleri birbirlerine karşı öteki olarak konumlandırmanın en temel araçlarından biri olmasına rağmen, Kosova'da yaşayan etnik grupların büyük bir kısmının Müslüman olması, din faktörünü etnik kimliklerin birbirlerine karşı öteki olarak konumlanmasında önemsiz kılmaktadır. Bunun yerine din, Kosova'da asimilasyon unsuru olarak rol oynamaktadır. Malcolm (1999, s. 36-37), Kosova'nın din kökenine göre dağılımını %95 Müslüman ve %5 Katolik olarak vermektedir. Faruk (1998, s. 27)'a göre ise Kosova'nın %90'ı Müslüman'dır. Nüfus konusunda netlik olmaması dini kökene göre nüfusun dağılımı hakkında kesin bilgilere ulaşmamızı engellese de, şu kesindir ki Kosova halkının büyük bir çoğunluğu Müslüman'dır. Paylaşılan dinin etnik sınırlar arasındaki hareketliliği arttırdığını, başka bir deyişle asimilasyon sürecini hızlandırdığını daha önce belirtmiştik, buna bir de Balkanlar genelinde sıkça rastlanan “görece küçük Müslüman toplumların daha büyük Müslüman gruplar tarafından asimile edilmesi” (Kut, 2005, s. 230-231) olgusunu eklediğimizde, Müslüman Kosovalı Türklerin, Müslüman Arnavut toplumuna asimile olması için elverişli bir ortamdan bahsedebiliriz. Özellikle 1970'ler sonrasında Türklerin sosyal ve politik nedenlerle kimliklerini değiştirmeleri veya asimile olma oranları artmıştır.

Oran (1994, s. 18-19) da nüfusun %90'ı Arnavut olan Kosova'da, Türklerin nüfusunun az olmasının, asimilasyon sürecini etkilediğini ifade etmektedir. Ona göre Arnavutların Türkleri asimile etmek için İslam dinini kullanmaları Kosova'da derin bir boyut kazanmıştır. Türklerin Arnavutlar tarafından 'yumuşak' (kültürel) asimilasyonu sürecinde, Arnavutlar ortak dini paylaştıklarını dayanak göstererek, Türklerin kendileri ile birlik olmaları gerektiğini öne sürmüşlerdir. Bir başka ifadeyle din, “biz” imajı yaratmak için kullanılmıştır. Ötekinin dinle ilişkilendirerek inşası, yine Balkanlara özgü yapıyla açıklanabilir. Balkanlarda halk uzun zaman Osmanlı hakimiyeti altında bulunduğu için, millet sistemine göre ayırt edilmiştir. Millet sistemi ve ümmetçilik anlayışı, Osmanlı ile “tabi millet ve kavimler” arasındaki ilişkinin niteliğini, dinsel ama etnik temeli olmayan bir çizgiye sokmuştur. 1990'larda ise Arnavutların ulusal bilincinin artması, uygulanan asimilasyonun şeklini değiştirmiş; yumuşak asimilasyon yerini, şiddet içeren eylemlere bırakmıştır. Günümüzde de din bir asimilasyon aracı olmaya devam etmektedir. Ancak yine kullanılan yöntem “yumuşak asimilasyon”a

dönüşmüştür. Dinsel farklılığın olmaması, “din kardeşliği” teması, etnik gruplar arası evlenmelerin yaygın olarak görülmesine ve zamanla Türklerin çoğunluk gruba asimilasyonuna neden olmaktadır. Çok-etnili toplum yapısına uygun olarak, iki etnik grup arasındaki ilişkilerde etnik kimliğin ön plana çıktığı durumlar da gözlenmiştir. Özellikle gençlerle yapılan görüşmelerde dinsel kimliğe, Türk kimliğinden daha çok önem vermenin, Prizren’deki Türklerin en büyük sorunlarından biri olduğu ve insanların bu konuda yeterince bilinçli olmadığından yakınılmıştır.

Türklerin geçmişte Müslüman Arnavut toplumuna asimile olmaları, Sırp lar ve Arnavutlar arasında gayr-i müslim olarak ötekileştirdikleri Sırp lar yerine, Arnavutları tercih etmeleriyle açıklanabilirken; daha sonraki süreçte Müslüman Arnavut toplumu ile UNMIK yönetimi arasında sıkışan Türklerin yine aynı nedenden dolayı UNMIK’i ötekileştirmesi ve Müslüman olmasından dolayı kendinden gördüğü Arnavutların tarafına geçmeyi tercih etmesiyle açıklanabilir. Bunun nedeni ise Yugoslavya’da etnik sınırların çatışma için seferber edilmesi ile birlikte küçük etnik toplulukların taraf tutmak zorunda bırakılmasıdır. Limenopoulou (2004, s. 9) buna örnek olarak Kosova’da 1999 yılında ortaya çıkan krizin ardından Rom azınlık grubunun, Sırp rejimine destek verdiği gerekçesiyle etnik temizliğe maruz kalmasını ve aynı zamanda Kosovalı Türklerin ise kimliklerinden vazgeçmek zorunda kalarak kendilerini Arnavut olarak tanıtmak durumunda kalmasını vermektedir.

Özetlersek Arnavutlardan gelen baskılar, Türk nüfusun azlığı, Arnavutlarla dinsel yakınlık ve evlilik bağları kurmaları Kosovalı Türklerin Arnavutlaşmasını kolaylaştıran faktörler olarak sıralanabilir. Ancak bu faktörler tek başına asimilasyonu açıklamaya yetmemektedir. Kut (2005, s. 232), Boşnakların da Müslüman olmalarına ve geleneksel olarak Türklerle evlilik yapmalarına rağmen, aynı baskıcı ilişkilerin bu iki grup arasında görülmediğini ve Bosna’daki Türklerin etnik kimliklerini daha rahat koruduklarını belirtmektedir. Öyleyse asimilasyon sürecini açıklamak için başvurulacak en son faktör, büyük grubun milliyetçiliğinin gücü ve derecesidir. Yugoslavya’da ve tüm balkanlarda Arnavut milliyetçiliği her zaman en güçlü milliyetçiliklerden biri olmuştur. Bu milliyetçiliğin dinsel ve kültürel açıdan Arnavutlara benzer olan Türklere yansımaları, diğer milletlere göre farklı olmuştur. Türkler, diğerleri diye tanımladıkları arasında ayırım yapmayan Arnavut milliyetçileri için daima özel bir grup olmuşlar, diğer sayılmamışlardır.

Verilerin Analizi ve Bulgular

Örneklemin Nitelikleri

Örneklem grubunun %74.8’i Prizren’de, %25.2’si ise Mamuşa’da yaşamaktadır. Örneklem cinsiyete göre dağılımına baktığımızda ise; %44’ü kadınlar, %56’sı erkeklerden oluşmaktadır. Örneklem grubunun en fazla yer aldığı yaş grubunu %17.5

oranıyla 45-49 yaş grubu oluşturmaktadır. Bunu sırasıyla 40-44 (%16.3), 35-39 (%16.1), 30-34 (%14.2), 50-54 (%11.7), 25-29 (%7.5), 55-59 (%6.3) ve 60-64 (%4.6) yaş grupları izlemektedir. En alt ve en üst yaş gruplarını oluşturan 20 yaş ve altı ile 65 yaş ve üstü yaş grupları ise %2.9'luk oranla en son sırada yer almaktadırlar. Genel olarak bakıldığında örneklem grubunun eğitim düzeyinin oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Düz lise mezunu olanlar (%37.3) ile lise dengi meslek okulu mezunu (%15.9) olanları bir arada düşündüğümüzde örneklemin yarıdan fazlasının (%53.2) lise mezunu olduğu görülmektedir. Lise mezunlarını %24.8 oranı ile yüksekokul-üniversite mezunları izlemektedir. Örnekleme grubunda lisanüstü mezunlarının (%0.7), okuma yazma bilmeyenlerin (%0.2) ve herhangi bir okula gitmeyip, yalnızca okur-yazar olanların (%1.4) oranı ise düşüktür. Bunun yanı sıra örneklemin %18'i ilkököl ve %1.7'si ise ortaokul mezunudur. Meslek gruplarına göre dağılımına baktığımızda; %23.8'i ev hanımı, %19'u memur, %16.8'i serbest meslek, %11.8'i esnaf ve zanaatkar, %11.3'ü vasıflı ya da vasıfsız işçi, %10.1'i toprak sahibi ya da çiftçi, %2.4'ü emekli, %1.2'si öğrenci ve %0.7'si üreticidir. Örneklemin %2.9'u ise herhangi bir yerde çalışmamaktadır. Etnik grupların belirli meslek kategorilerinde yoğunlaşması (Barth, 2001; Isajiw, 1993; Andrews, 1992) yönündeki kuramsal beklentiye karşın, Kosovalı Türklerin meslek dağılımına baktığımızda böyle bir bulguya ulaşılmadığı görülmektedir.

Sosyo-Ekonomik Düzey

Kosovalı Türklerin sosyo-ekonomik durumlarının anlaşılabilmesi için, örneklem grubuna; haneye giren aylık gelirleri, temel uğraş alanları dışında ek gelir elde edip etmedikleri, oturdukları evin mülkiyeti ve hanede iş arayan birey olup olmadığı gibi sorular yöneltilmiştir. Bu sorulara verilen cevaplar, Kosovalı Türklerin yaşadıkları ekonomik sıkıntıları ortaya çıkarması açısından önemlidir, çünkü bugün hem genel olarak Kosova'da, hem de Prizren'de çözüme kavuşturulması gereken temel sorun, işsizlik ve diğer ekonomik sorunlardır. Ancak şu bir gerçektir ki, çoğunluğu oluşturmeyen etnik gruplar ekonomik ve sosyal adaletsizliklerden en fazla etkilenen kesimi oluşturmaktadır. Ekonomi, geçmişte yaşanan etnik çatışmalarda önemli bir rol oynadığı için, bugün de ekonomik sorunların giderilmesi başlıca önemdedir. Hem anket uygulama sırasında yapılan görüşmelerde, hem de gündelik hayat içinde yapılan sohbetlerde Kosovalı Türkler, halen etnik kimliklerinden ötürü işe alınmada sıkıntı yaşadıklarını belirtmişlerdir. Hatta yaşanan ekonomik sıkıntılar, dönem dönem etnik grupların işe girmek ya da işten atılmamak gibi sebeplerle, etnik kimlik tanımlarının değişmesine yol açmıştır ki, bu husus durumsal etnisite yaklaşımına işaret etmektedir. Gerçek Derneği Başkanı Ustaibo genel olarak Kosova'da ve özellikle Priştine'de yaşayan Türklerin ekonomik sorunlarını şu şekilde ifade etmektedir:

“Biliyorsunuz ekonomik şartları çok ağır Kosova'nın, darbeyi yiyen en büyük kısım Türk halkı, Türk milleti olmuştur. Tabii ki diğerleri de bu ekonomik durumdan sıkıntı çekiyor. Ama bizim insanlarımız daha önceden daha fazla memur olarak çalıştıkları için savaştan sonra kendilerini pek bulamadılar ya da buldurmadılar denebilir. Savaştan sonra Priştine'ye çok gelen oldu. Priştine nüfusu 200.000 iken birdenbire savaştan sonra 700.000'e fırladı. Bunun aşağı yukarı 3.000 civarı Türk nüfus. Burada Türkler'in çoğu hakikaten işsiz kaldı bu sefer. Türklerin ekonomik durumları çok ağırdır...”

Haneye giren aylık gelirin örneklemin %43.3'ünde 200-400 Euro arası, %40.9'unda 200 Eurodan az, %9.9'unda 400-600, %2.2'sinde 600-800, %2'sinde 800-1000 Euro ve %1.7'sinde ise 1000 Eurodan fazla olduğu görülmektedir. Haneye giren aylık gelir oranları açısından değerlendirildiğinde örneklemin gelir durumlarının çok iyi olmadığı görülmektedir. Ancak bu değerlendirmeyi yaparken temkinli olmakta yarar vardır. Araştırmacının Türkiye'den geldiğinin anket uygulanan Kosovalı Türkler tarafından bilinmesi ve neredeyse yarısının (%34.2) Türkiye Cumhuriyeti'nden maddi destek beklediklerini belirtmelerinin, haneye giren aylık gelirlerini daha düşük göstermelerine neden olabileceği göz önüne alınmalıdır. Örneklemin %77'sinin ise temel uğraş dışında gelir kaynağı yoktur.

Örneklemin %36'sının oturdukları evin mülkiyeti babalarına, %21.4'ünün kendilerine, %20.7'sinin eşlerine, %16.1'inin kayınpederlerine, %2.6'sının annelerine, %0.5'inin kayınvalidelerine ve %0.2'sinin ise oğullarına aittir. Örneklemin grubu içerisinde kirada oturanların oranı (%2.4) oldukça düşüktür. Oturulan evin mülkiyetinin aile büyüklerinde (baba, anne, kayınpeder ve kayınvalide) olmasının toplam %55.2 gibi yüksek bir oranda olması, baba soyuna dayanan geleneksel geniş aile yapısıyla ilişkilidir. Kirada oturanların az sayıda olması ise, hem aile yapısıyla hem de Prizren'de kiraların maaşa göre oldukça yüksek olmasıyla açıklanabilir. Kiraların yüksek olması aynı zamanda geleneksel geniş aile yapısının devam etmesine de katkı sağlamaktadır. Ancak burada şunu da belirtmek gerekir ki, görüşülen kişilerin çoğu baba evinde yaşama nedenlerinin sadece yüksek kira olmadığını, bunun geleneksel olduğunu belirtmişlerdir.

Örneklemden kazandıkları parayı en çok nerelere harcadıkları konusunda üç tercih yapmaları istenmiş, bunun önem derecesine göre sıralanmasına dikkat edilmemiştir. Buna göre Kosovalı Türklerin parayı en çok harcadıkları yerlerin başında %40.1 oranıyla ev ihtiyaçları gelmekte; bunu %36.2 ile çocuklarının eğitimi ve %3.6 kendi ihtiyaçları izlemektedir. Örneklemin %70.9'u tasarruf yapmamakta, %29.1'i tasarruf yapmaktadır. Örneklemin çoğunluğunun tasarruf yapamadığını belirtmesi, gelir durumlarının çok iyi olmadığını desteklemektedir. Örneklemin %56.1'inin hanesinde iş arayan birey varken, %43.9'unun hanesinde iş arayan birey bulunmamaktadır. Hanesinde iş arayanların oranının yarıdan fazla olması (%56.1), işsizliğin Kosovalı Türkler için ciddi bir problem teşkil ettiğine işaret etmektedir.

Mamuşa Belediye Başkanı Bütüç (A. Bütüç ile kişisel iletişim 10 Şubat 2006); Kosovalı Türklerin yaşadıkları ekonomik sıkıntıların çözümü olarak, “Türk işadamlarının bölgeye yatırım yapmaları ve iş yerleri açmalarını” görmektedir. Ona göre yapılan destekler, Türklerin Kosova'daki 500 yıllık tarihlerini, 1500 yıla uzatmak açısından önem taşımaktadır. Gerçek Derneği Başkanı Ustaibo ise yaşanan ekonomik sıkıntıların Türkiye Cumhuriyeti tarafından Kosovalı Türklere verilecek olan çifte vatandaşlık hakkı ile aşılabileceğini düşünmektedir:

“Sanıyorum ki çifte vatandaşlık, buradaki Türk milleti için birçok ekonomik problemi çözmüş olacaktır. Dersiniz ki çifte vatandaşlığı alacak gidecek ve burada Türk kalmayacak. Bu düşünceler yanlış olabilir, bunun daha derin bir analizini yapmak lazım. Niye dersiniz, zaten dünyada ekonomi globalleşiyor bizim bir yerde kalmamız ya da ille de Türkiye’de kalmamız global ekonomi açısından bakacak olursanız mecburi değil. Çünkü insan nerden ekme parasını çıkartırsa orada kalacak. Çifte vatandaşlık ayrı bir konu. Birincisi burada yaşayan Türklerin güvenini sağlamak için, ikincisi buradaki ekonomi ilişkilerini çok daha yüksek bir düzeye çıkarmak için önemli bir konu. Çifte vatandaşlık olursa Türkiye ile Kosova arasındaki ilişkiler çok daha rahat gidebilir. Bu adamlar buradan gider Türkiye’den mal getirir. Türkiye’de de problemi olmaz, Kosova’da da problemi olmaz, yani ekonomi açısından çok güzel olaylar olur. Biz buradan mesela, Türkiye’ye kalkıp gitsek varımızı yoğumuzu satmış olacağız. O zaman burada ne evimiz kaldı diyebiliriz, ne de eserimiz kaldı. Çifte vatandaşlık ayrı bir olaydır. Burada evini satacak satmaz, çifte vatandaşlığın o konuda düşünülmesi lazım, istediği zaman Kosova’ya gelir. Evi var, dükkanı var çalıştırır ama böyle bir şekilde evini de satacak, toprağını da satacak Türkiye’ye gidecek. Türkiye olmazsa tabi ekonomi ağırlaşınca insanlar başka ülkeleri de düşünüyor Türkiye şart değil...”

Etnisitenin Objektif Unsurları Açısından Kosovalı Türkler

Bu başlık altında etnisitenin objektif unsurlarını oluşturan evlilik ve aile yapısı, anadil, etnik kurumsal organizasyonlar (Türkçe eğitim, Türkçe kitle iletişim araçları, siyasi katılım), dinsel pratiklere katılma ve etnik yiyecek tüketimi açısından Kosovalı Türklerin sergiledikleri özellikler betimleyici analizlerle ele alınacaktır.

Evlilik ve Aile Yapısı

Örneklemin %81.3’ü evlenirken resmi nikahı ve imam nikahını birlikte yaptırmışlardır. %10.8’i evlenirken sadece resmi nikahı yaptırmayı tercih ederken; % 4.1’i ise sadece imam nikahı yaptırmayı tercih etmiştir. Elde edilen veri, konuyla ilgili Türkiye’de yapılan araştırmalarla benzerlik göstermektedir. Hasanoğlu’nda yaptığı araştırmada benzer sonuçlara ulaşan Yasa (1969, s. 65), resmi nikahın bir yasa buyruğu olduğu için yerine getirilmeye çalışıldığını; dini nikahın ise dinin gereği olduğu için yerine getirildiğini belirtmiştir. Ayrıca örnekleimde boşanma oranının (%1.2) az olduğu dikkat çekmektedir ki, bu sonuç geleneksel toplum yapısına uymaktadır. Örneklemin %2.6’sının ise eşinin ölmüş olduğu görülmektedir. Örnekleme grubu evlenme biçimine

göre değerlendirildiğinde; %69.6'sının, yani yarıdan fazlasının görüşüp anlaşarak, %28.4'ünün ise görücü usulü (dünürçülük geleneği) ile evlendiği dikkat çekmektedir. Anne baba baskısı ile evlenenler (%1.4) ile kaçırarak evlenenlerin (%0.5) oranı ise azdır. Türk kültüründe yaygın olarak uygulanan dünürçülük geleneği, evliliğin gençlerin ortak kararıyla değil, iki ailenin evlilik yoluyla birbirlerine hısımlı olmayı istemeleri sonucunda gerçekleşmektedir (Özbay, 1984, s. 58; Balaban, 1984, s. 184).

Araştırmamız kapsamına giren Kosovalı Türklerde evlilik yaşı oldukça küçüktür. Buna göre örneklemin %23.6'sı 22-23 yaşında, %21.6'sı 24-25, %16.6'sı 20-21, %13.5'i 18-19, %8.4'ü ise 17 yaş ve daha küçük yaşta evlenmiştir. 26 yaş ve üstü yaş grubunda evlenenler ise %16.3 oranındadır. Örneklemin neredeyse tamamına yakını (%98.1) evlendikleri kişiyle aralarında akrabalık bağı olmadığını; %1.9'u evlendikleri kişilerle aralarında uzak akrabalık bağı olduğunu belirtmiştir. Araştırma esnasında yapılan görüşmelerde de Kosovalı Türkler akraba evliliğini hoş karşılamadıklarını özellikle belirtmişlerdir. Örneklemin %74'ü evlenirken düğün dışında herhangi bir şey yapmadıklarını belirtirken, %26'sı evlenirken -başlık parasından farklı özellikler gösterdiğini özellikle belirttikleri- evlenilecek kıza erkek tarafının günümüzde 2.500 Euro, eskiden ise 5000 Mark para verilmesi geleneğini uyguladıklarını belirtmiştir. Özellikle Mamuşa'da uygulanan ve başlık parası geleneğine benzeyen bu gelenekte, erkek tarafının verdiği para, evlenilecek kızın ailesine değil, doğrudan kıza verilmektedir. Verilen bu paranın az bir kısmı ile kız isteme töreninden hemen sonra evlenecek kız giyim-kuşam, makyaj malzemeleri gibi ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Kalan para ise yeni kurulacak evin ihtiyaçları için kullanılmaktadır. Yetkili kişiler ve halkla yapılan görüşmeler sırasında da Kosovalı Türkler arasında başlık parası geleneğinin uygulanmadığı belirtilmiştir. Bunun yanı sıra Kosovalı Türklerin genelinde çeyiz hazırlama geleneği olduğu gözlenmiştir.

Etnik bir grupta en sık görülen evlenme geleneği "endogami" (grup içinden evlenme) dir. Kosovalı Türkler bu açıdan değerlendirildiğinde endogaminin Türkler arasında yoğun olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna göre örneklemin %96.6'sı etnik grup içinden, %3.4'ü ise grup dışından (ekzogami) evlilik yapmışlardır. Grup dışından yapılan evliliklerin tamamının Müslüman Arnavutlarla yapılması, iki topluluk arasında paylaşılan ortak dinle ilişkilidir. Anket uygulama esnasında yapılan görüşmelerde, Arnavutlarla yapılan evliliklerde eskiye nazaran artış olduğu ifade edilmiştir. Bu veri azınlık grubunu oluşturan Türklerin, Arnavut toplumuna asimile olması yönünde etkiye sahip olması açısından önem arz etmektedir. Örneklem grubunun dışarıdan bir etnik grup üyesi ile yapılan evliliğe karşı düşüncelerini ortaya çıkarmak amacıyla, örneklem grubuna çocuklarının eşlerini seçerken dikkat edecekleri ilk üç özellik önem derecesine göre sorulmuştur. Buna göre örneklem grubunun gelin adayları ve damat adayları açısından tercihlerinde farklılık olmadığı görülmektedir. Kosovalı Türklerin

çocuklarının eşlerini seçerken tercih ettikleri üç husustan Türklük, ilk sırada gelmekte (damat için %73.3, gelin için %73.8), bunu Müslümanlık (damat için %69.2, gelin için %68.6) ve damat ya da gelin adayının ahlaklı olması (damat için %53.8, gelin için %54.8) izlemektedir. Bu verilerden Kosovalı Türklerin çocukları için eş tercihinde Türklüğü ön planda tuttukları anlaşılmasına rağmen, Müslümanlığın hayli yüksek bir oranla ikinci sırada gelmesi, Türklerin Müslüman Arnavutlarla yapılan evliliğe sıcak baktıklarını ortaya çıkarmaktadır.

Kosovalı Türklerin aile yapısının geleneksel geniş aile mi ya da modern çekirdek aile mi, olduğunu ortaya çıkarmak amacıyla, örneklem grubuna kimlerle yaşadıkları, çocuklarını ileride yaşlılık güvencesi olarak görüp/görmedikleri ve çocuk sayıları sorulmuştur. Geleneksel geniş ailenin yapısal özellikleri; tek-çizgili baba soyuna dayanması, iki veya daha fazla çekirdek aile biriminin aynı konut içinde yaşaması ve bunların hepsinin baba evinde yerleşmiş olmasıdır (Patai, 1970, s. 133). Kosovalı Türklerdeki aile yapısı bu açıdan değerlendirildiğinde; örneklem grubunun yarısından fazlasının (%51.7) evde erkeğin anne-babası ve bekar/evli kardeşleriyle, %1.2'sinin ise kadının anne-babası ve bekar/evli kardeşleri ile yaşadıkları görülmektedir. Evde aile büyükleriyle yaşamayanların oranının %25.7 gibi küçük bir oran olduğu (anne veya babası vefat edenlerin oranının %21.4 olduğu da göz önüne alındığında) dikkat çekmektedir. Aile yapısıyla ilgili olarak ortaya çıkan sonuç, Kosovalı Türklerde tek-çizgili baba soyuna dayanan, iki veya daha fazla çekirdek aile biriminin aynı konut içinde yaşadığı geleneksel geniş aile yapısının yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırma süresince gerçekleştirilen katılımlı gözlemlerde ve yapılan görüşmelerde de, evlenen erkeğin eşini baba evine getirme geleneğinin yaygın olduğu sonucuna varılmıştır. Anne-baba, yeni evlenen oğulları için, kendi evleri içinde ayrı bir yaşam alanı ayırmaktadırlar. Görüşmeler sırasında bunun nedenleri sorulduğunda, Kosova'daki ekonomik durumun (kiralara yüksek olması) etkili olduğu belirtilse de, asıl nedenin anne-baba yaşlandığı zaman evlatlarının ve gelinin onlarla ilgilenmesi olduğu anlaşılmıştır. Kosovalı Türklerde yaygın olan geleneksel geniş aile yapısının nedenlerini ortaya çıkarmak için, örneklem grubunu oluşturanlara; "çocuklarını ileride yaşlılık güvencesi olarak görüp, görmedikleri" sorusu yöneltilmiştir. Buna göre örneklemin %40.2'si çocuklarını ileride yaşlılık güvencesi olarak görmekte, %39.2'si bu konuda herhangi bir fikri olmadığını belirtmekte ve %20.6'sı ise çocuklarını yaşlılık güvencesi olarak görmemektedir. Çocuklarını yaşlılık güvencesi olarak görenlerin yüksek bir orana sahip olması, geniş aile yapısının en büyük nedenlerinden birisinin erkek çocuğunun, evlendikten sonra da ebeveynleriyle ilgilenmeye devam etmesi olduğunu göstermektedir.

Kofos (1998), etnik uyanışlar sırasında yüksek doğum oranlarının bir topluluğu oluşturan etnik kompozisyonun şekillendirilmesinde demografik bir panzehir olarak

etkili olduğunu belirtirken, Barth (2001, s. 24) da doğum ve ölüm oranlarını, etnik sınırlar arasındaki hareketliliği etkileyen unsurlar olarak sıralamıştır. Bu anlamda etnik bir grupta doğum oranının yüksek olması, nüfus kompozisyonunu etkilemesi açısından önemli bir faktör oluşturmaktadır. Kosovalı Türklerin sahip oldukları çocuk sayısı bakımından değerlendirdiğimizde; iki çocuğa sahip olanların oranı (%36.5) en yüksektir. Bunu sırasıyla üç çocuk (%25), bir çocuk (%22.2), dört çocuk (%10.6), beş çocuk (%5.2) ve altı çocuk (%0.5) izlemektedir. Oranlar, kuramsal beklentinin aksine, Kosovalı Türklerde çocuk sayısının fazla olmadığını ortaya koymaktadır.

Dil

Çalışmamız açısından dil, Kosovalı Arnavutlar ile Kosovalı Türkleri ayıran en temel etnisite unsuru olması açısından önemlidir. Bu başlık altında örneklem grubunun Türkçe'yi nereden öğrendikleri, Türkçe okuma-yazma bilme durumları, çocuklarının hangi dilde eğitim gördükleri, günlük hayatlarında/sosyal ilişkilerinde en çok hangi dili kullandıkları, kitle iletişim araçlarıyla ilgili olarak hangi dili tercih ettikleri betimleyici analizlerle ortaya çıkarılmıştır.

Örnekleme bildikleri diller, "diğer" şıkkı oluşturularak sorulmuştur. Buna göre örneklem grubunda 416 kişi (örneklem tamamı) Türkçe, 401 kişi Arnavutça, 314 kişi Sırpça, Boşnakça ve Makedonca, 92 kişi İngilizce, 12 kişi Almanca, 8 kişi Rusça, 5 kişi Fransızca, 2 kişi Hırvatça ve 1 kişi ise Arapça bildiğini belirtmiştir. Örneklemin tamamına yakını (%97) Türkçe'nin anadili olduğunu belirtmiştir. %2'si Türkçe'yi okuldan, %0.8'i eşinden ya da televizyondan, %0.2'si ise arkadaşından öğrenmiştir. Örneklemin tamamına yakını Türkçe okuma ve yazma (%99.8) bilmektedir. Türkçe okuma-yazma bilmeyen bir kişi ise genel olarak okuma-yazma bilmemektedir. Örneklemin %85'i günlük hayatlarında ve sosyal ilişkilerinde en çok Türkçe'yi kullanırken, %1.7'si Arnavutça'yı kullanmaktadır. Sosyal ilişkilerinde Arnavutça ve Türkçe'yi eşit şekilde kullananların oranı ise %13.3'tür.

Örneklemin %93.6'sının çocukları Türkçe, %6.1'inin Arnavutça ve %0.3'ünün ise İngilizce eğitim görmektedir. Çocukları Arnavutça eğitim gören bireylere bunun nedeni sorulduğunda; ya eşlerinin Arnavut olması nedeniyle çocukları için bu tercihi yaptıkları ya da Arnavutça eğitim görenlerin iş bulma konusunda daha avantajlı oldukları için çocuklarının Arnavutça okumasını tercih ettikleri cevapları alınmıştır ki, bu veri Kosovalı Türklerin sergiledikleri davranışların şartlara, durumlara, ihtiyaçlara ve çıkarılara göre değiştiği anlamına gelmektedir. Bu durum Kosovalı Türklerin işe girme avantajlarından yararlanmak ya da işten çıkarılmamak gibi nedenlerle etnik kimlik tanımlarında zaman zaman değişiklik olmasına neden olmaktadır. Bunun en güzel örneği Esnaf Derneği'nde yapılan görüşmeler sırasında tanıştığım iki kardeşten birisinin kendisini Arnavut, diğeri ise Türk olarak tanımlamasıdır. Bunun nedeni

sorulduğunda, dernek üyeleri Kosova'da yaşayan Türkler arasında etnik kimlik tanımlamalarının eğitim diline, mesleğe ve tanışılan kişinin hangi etnik kimlikten olduğuna göre değişebildiğini belirtmişlerdir.

Çalışmada örneklemin tercih ettiği kitle iletişim araçlarının hangi dilde yayın yaptıklarına önem verilmiştir. Örnekleme grubunun daha çok hangi dildeki gazeteleri okudukları, radyo kanallarını dinledikleri ve televizyon kanallarını seyrettikleri açık uçlu olarak sorulmuştur. Buna göre Kosovalı Türklerin %83.2 oranıyla en çok okuduğu gazete, 1999'da kurulan, Kosovalı Türklerin ilk bağımsız gazetesi olan ve Türkçe yayınlanan Yeni Dönem gazetesidir. Yeni Dönem gazetesini Arnavutça gazeteler olan Koha Ditore (%19) ve Kosova Sot (%6.5) izlemektedir. Kosovalı Türklerin en çok dinledikleri radyo kanallarına baktığımızda; en yüksek oranının %81.4 ile Kosova Türk Tabur Görev Kuvvet Komutanlığı'nın bünyesinde yayın yapan Mehmetçik FM radyosuna ait olduğu görülmektedir. Mehmetçik FM'i %67.3'lük dinlenme oranıyla Yeni Dönem Radyosu ve %7.2 oranıyla Arnavutça yayın yapan Radyo Prizren izlemektedir. Kosovalı Türklerin tamamına yakını (%99.5) çanak anten kullanmakta ve Türkiye'deki televizyon kanallarını seyretmektedir. Soruya cevap vermeyen iki kişinin, televizyon seyretmediklerini belirtmesi bizi Kosovalı Türklerin tamamı için Türk televizyon kanallarını izledikleri sonucuna götürmektedir. Araştırma sahasında kalınan süre içerisinde çanak anten kullanma ve Türk televizyon kanallarının izlenme oranının Arnavutlar arasında da yaygın olduğu gözlenmiştir. Türk televizyon kanallarını Arnavutça yayın yapan RTK (%8.2), Türkçe yayın yapan Yeni Dönem TV (%3.8) ve yine Arnavutça yayın yapan BESA (%1.2) izlemektedir. Kosova'daki tek Türkçe televizyon kanalı olan Yeni Dönem Televizyonu'nun izlenme oranının %3.8 gibi düşük bir orana sahip olmasının nedeni, televizyon kanalının araştırma sürecinin son bir ayında açılmış olması (13 Nisan 2006) ve araştırma sürerken Yeni Dönem TV'nin halen test yayını yapmasıdır. Kosova'da yaygın olarak çanak anten kullanımı ve Türkiye'deki televizyon kanallarının izlenmesi, Kosovalı Türklerin evlerinde, dillerinde ve yaşam şekillerinde Türkiye'ye ait değerlerin yeniden üretimini sağlamıştır. Kosovalı Türkler, Türk televizyon kanallarının yaygın olarak izlenmesinin, özellikle genç nesillerin Türkçe'lerinde Prizren Türkçesi'nden, Türkiye Türkçesi'ne kayma yönünde bir eğilime neden olduğunu belirtmişlerdir.

Siyasi Katılım

Çok-etnili toplumda yer alan bir etnik grubun siyasete katılım göstermesi, haklarını koruyan etnik partilerinin olması, etnik derneklere, kamu kurum ve kuruluşlarına üyelikleri, kamu kurum ve kuruluşlarına kolayca erişebilmeleri önemlidir. Bu bağlamda örneklemin %41.6'sı siyasetle az ilgilenmekte, %32.6'sı hiç ilgilenmemekte ve %25.8'i

ilgilenmektedir. Örneklemin yarısına yakınının (%44.1) herhangi bir örgüte üyeliği bulunmamakta; %20.5'inin KDTP'ye, %17.6'sının hem KDTP'ye hem de bir Türk derneğine, %16.9'unun bir Türk derneğine, %0.5'inin ülkü ocağına, %0.2'sinin bir sendikaya ve yine %0.2'sinin bir birliğe üyeliği bulunmaktadır.

Prizren'deki Türk dernekleşmesine baktığımızda, çok sayıda küçük derneklerin varlığı dikkat çekmektedir. Kosova'da 1951 yılında kurulan en eski Türk derneğini oluşturan Doğru Yol Kültür ve Sanat Derneği Başkanı Şekerci, Prizren'de savaş sonrası dönemde çok sayıda Türk derneği kurulmasını, UNMIK yönetimiyle birlikte gelen demokrasinin dernek kurmayı kolaylaştırmasına ve Türkler arasında yaşanan bireysel sorunlara bağlamaktadır. Şekerci'ye göre Türk derneklerinin sayısındaki artışın diğer bir nedeni ise, derneklerin çeşitli kurumlara önerdiği projeler ile ekonomik çıkar elde etmeleridir. Nüfusun %95'ini Arnavutlar'ın oluşturduğu bir toplumda, Arnavutların tek bir derneği varken, Türklerin az sayılarına rağmen, sadece Prizren'de on yedi tane derneklerinin olmasını eleştirmekte ve bu durumun dernekler arasında koordinasyonu engellediğini belirtmektedir. Şekerci, sorunun çözümü için tüm Türk derneklerinin tek bir çatı (kültür merkezi) altında toplanmasını ve kurulan merkeze, dernek faaliyetlerini denetleme hakkı verilmesini önermektedir. Şekerci, Türklerin Prizren'deki dernekleşmesini şu şekilde ifade etmiştir (İ. Şekerci ile kişisel iletişim, 03 Mayıs 2006):

“Bütün bu kurulan küçük dernekler diyeyim bunlara, çünkü hakikaten bize nazaran küçüktürler. Hepsi bir çeşit derneğimizden kopmuştur. Nasıl kopmuştur diyeceksin mesela, Hasan Hüseyin ile anlaşılmamış burada, bireysel bir şeyle demiş ben artık buraya gelmem. Yeni sistemle şimdi savaştan sonra demokrasi geldi buraya. Artık şimdi üç-dört kişinin bir dernek kurma imkanı var, belediye sertifika veriyor. Yani bu dernekler böyle kuruldu.”

Dernekleşmeyle ilgili edinilen bu bilgiler, etnisitenin objektif unsurlarından birisini oluşturan etnik bir dernek kurmanın ya da bir derneğe üye olmanın ekonomik çıkar elde etme yönüne vurgu yapmaktadır ki, bu husus dernek kurmayla ilgili olarak etnisitenin durumsal olduğu yönündeki kuramsal bilgiyi desteklemektedir. Bunun yanı sıra Kosova'daki Türk dernekleri Isajiw (1993)'in belirttiği gibi konserler, danslar gibi etnik faaliyetlerin sponsorluğunu da üstlenmektedirler. Bu çerçevede Kosova'daki en eski iki Türk derneğinin başkanları derneklerin Kosova'da yaşayan Türk topluluğu açısından yerine getirdikleri işlevleri şu şekilde ifade etmişlerdir. Gerçek Derneği Başkanı Ustaibo'nun ifadelerine göre:

“1951'de Türk azınlığı kabul edilince bu dernekler kuruluyor. Kuruluş amacı, 1951'de zaten Türk milletinin varolduğunun resmen tanınmasıyla bu derneklerin kurulması o milletin kültür faaliyetlerini, gelenek ve görenekleri korunması amacıyla kurulmuş. Dernekler kurulmadan önce de insanların evlerinde toplanılıp

saz çalınır, şarkı ve şiir söylenirmiş. Bu, böyle resmileşince o şekilde artık yalnız bir dernek halini almış ve dernekte çalışmalarına devam etmişler. O zamanlardan bu zamana kadar çeşitli faaliyetlerde bulunulmuş. O zamanki rejimden ne kadar destek verilmişse o kadar da faaliyetler olmuş, bunun için de halkımız kendi milli iradesine dayanarak kendi çalışmalarını, düğününü, sözünü, Türkçe'sini ve müziğini yaşatmışlar. Önemli etkinliğimiz yazarlarımız ve şairlerimiz olmuş. Daha ileride tabi radyomuz kurulmuş, televizyonumuz kurulmuş, gazetemiz vardı ve sonra da profesyonel orkestra kurulmuş. Bunların hepsi tabii derneklerden çıkmıştır. Nitekim bugün de aynı şekilde çalışıyoruz ... Türkiye'de derneğin anlamı bambaşkadır. Burada ise dernekler, bizim kültürümüzü ve geleneğimizi korumak için savaştığımız bir yol. Toplanacaksınız, şarkı söyleyeceksin bu dernek işi değil ama çocuklarımıza zengin kültürümüzü aşlamak için. Kültürümüzü unutturmak bizim için de Türkiye için de günah olur.”

Doğru Yol Derneği Başkanı Şekerci'nin söyledikleri de derneklerin fonksiyonlarıyla ilgili olarak Ustaibo'yu desteklemektedir:

“Derneğimizde Türk sanat müziği, halk müziği, hafif müziği ve tasavvuf müziği, kütüphane kolu, tarih kolu, halk dansları, çocuk dans ekibi kolu, resim kolu, Aziz Buş Tiyatrosu, çocuk grubu, Esin dergisi, Filiz Dergisi, Türk müziği korusu gibi kollar bulunmaktadır, bunun yanında her yıl İbrahim Brina Balkanlar Türk Kültür hizmet ödülü verilmektedir.”

Örnekleme Kosova'nın sorunlarına hangi partinin çözüm getirebileceğini düşündükleri sorulduğunda; soruya cevap verenlerin yarısından fazlası (%51.8) Kosova'daki tek Türk partisi KDTP'nin sorunlarına çözüm getirebileceği cevabını vermiştir. %39.4'ü hiçbir partinin problemlerini çözemeyeceğini, %8.5'i bu konuda fikirleri olmadığını, %0.3'ü ise Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi partisi olan Milliyetçi Hareketçi Parti'nin (MHP) sorunlarını çözebileceğini belirtmişlerdir. Örneklemin %14.7 gibi büyük bir oranı ise bu soruya cevap vermek istememiştir. Örneklem grubundakilerin seçimlerde bir partiye oy verirken dikkat ettikleri hususlar şu şekildedir: %80.3'ü partinin Türkler'in meselelerine önem vermesine, %9.6'sı partinin ve adayların dürüst olmasına, %6.5'i ülkenin kalkınmasına inandırıcı çözümler vaat etmesine ve %3.6'sı partinin dini değerlerine bağlı olmasına dikkat etmektedirler.

“Örnekleme kamu kurum ve kuruluşlarına kolayca ulaşabiliyor musunuz?” sorusu yöneltildiğinde ise; %72'si rahatça ulaşamadıklarını, %22.6'sı bazen ulaşabildiklerini ve %5.4'ü ise kamu kurum ve kuruluşlarına ulaşmalarının kolay olduğunu belirtmişlerdir. Kosovalı Türklerin kamu kurum ve kuruluşlarına rahatça ulaşamadıklarını belirtmeleri, BM (Shadow Report, 2005) ve Danışma Kurulu (2005, s. 12-14)'nun sunduğu raporlarda belirtilen durum ile paralellik göstermektedir. Sonuç olarak, hem kamu kurum ve kuruluşlarında çalışma, hem de buralara erişebilirlik açısından Kosova'da azınlık topluluklarına ait olan kişiler için tam ve etkili eşitlikten söz edilememektedir.

Bu nedenle yeni oluşturulacak olan anayasada kamu kurum ve kuruluşlarında azınlıkların istihdam edilmesine yönelik uygulamalar, bu konuda karşılaşılan engellerin aşılmasını kolaylaştıracaktır.

Din

Etnik grupların özelliklerinden bir tanesini oluşturan “dinin etnik gruplar arasındaki ayırt edici niteliği”nin Kosova örneğinde geçerli olmadığını ve etnisite çalışmalarında etnisitenin objektif unsuru olarak kabul edilen dinin, Kosova’da asimilasyon unsuru olarak işlev gördüğünü belirtmiştik. Bu durumun kimlik tanımlamasında dini kimliğe daha fazla önem vererek, Müslüman Arnavutlarla kendilerini “biz” olarak değerlendiren kesim açısından çok daha fazla geçerli olduğunu düşündüğümüzde, Kosovalı Türklerin dinsel inançları ve tutumları çalışmamız açısından önemlidir. Bu nedenle din başlığı altında örneklemin; namaz kılma, oruç tutma, kurban kesme gibi dini ibadetleri yerine getirmeyle ilgili sorulara verilen cevaplar betimleyici analizlerle ele alınmıştır. Örneklemin %34’ü ara sıra, %24.8’i sadece Cuma namazlarını, %20.4’ü günde beş vakit, %4.6’sı sadece bayram namazlarını, %3.4’ü Cuma ve bayram namazlarını kılmakta, %11.6’sı namaz kılmamakta, %1.2’si ise boş zamanlarında namaz kılmaktadır. Örneklemin %81.2’si Ramazan ayının tamamında, %10.1’i üç aylarda dahil Ramazan ayının tamamında, %6.7’si ramazan ayında kısmen oruç tutmakta, %2’si ise oruç tutmamaktadır. Örneklemin %58.9’u kurban kesmelerinin maddi durumlarına bağlı olduğunu belirtmiştir. %25.4’ü her kurban bayramı, %7’si ara sıra kurban kesmekte, %8.7’si ise kurban kesmemektedir. Genel olarak bakıldığında araştırmamız kapsamına giren Kosovalı Türklerde namaz kılma ve oruç tutma oranlarının yüksek olduğu görülmektedir ki, bu sonuç Kosovalı Türklerin dinsel pratikleri uygularken herhangi bir zorlukla karşılaşmadıklarını göstermektedir. Bunun temel sebebi, Kosova’da egemen grubu oluşturan Arnavutların da Müslüman olmasıdır. Aynı zamanda dinsel pratiklerin uygulanma oranının yüksek olması, Kosovalı Türklerin kendilerini tanımlarken en önemli kimlik çeşiti olarak dini kimliği belirtmeleri ve etnik kimliklerinden kaynaklanan sorunlar arasında dini inançların uygulanmasını en az sıkıntı yaşadıkları alanlardan biri olarak belirtmelerini desteklemektedir.

Etnik Yiyecek Tüketimi

Etnik yiyeceklerin üretimi ve tüketimi konusu, etnik grupları incelerken önem verilen objektif kriterlerden birini oluşturması (Isajiw, 1993) açısından önem taşımaktadır. Bir başka ifadeyle etnik yiyecek üretimi ve tüketimi, o etnik grubun hangi etnik gruba ait olduğunun, dışa vurulan göstergelerindedir. Bu nedenle Kosovalı Türklerle, Türkiye’de evlerde üretimi yapılan ve yaygın olarak tüketilen yiyecekleri üretme ve tüketme durumları sorulmuştur. Genel olarak bakıldığında Kosovalı

Türklerde etnik yiyecek üretme ve tüketme oranlarının oldukça yüksek olduğu dikkat çekmektedir. Evde yapılan yiyeceklerin, yiyecek çeşitlerine göre dağılımı şu şekildedir: Evlerinde %90.9'u turşu, %88.5'i reçel, %80.8'i ayvar (salça), %72.6'sı yoğurt, %56.5'i yufka (erişte), %49.5'i ekmek, %41.3'ü tarhana, %38.2'si peynir, %31.4'ü sebze kurusu, %27.6'sı pekmez, %24'ü meyve kurusu, %22.6'sı tereyağı ve %7'si bulgur yapmaktadır.

Etnisitenin Subjektif Unsurları Açısından Kosovalı Türkler

Kosovalı Türklerin Türklük ve tarih bilinçlerini ortaya çıkarmak amacıyla; kendilerini tanımlarken öncelik verdikleri kimlik çeşidi, millet/milli kimlik ile etnik grup/etnik kimlik kavramlarını tanımlamaları, etnik kimliklerinden kaynaklanan sorunları olup/olmadığı, varsa bu sorunların neler olduğu, atalarının Kosova'ya nereden geldikleri, tüm dünyadaki Türkleri birbirlerine bağlayan unsurların neler olduğu ve Türkiye hakkındaki düşünceleri sorulmuştur.

Kosovalı Türkler, kendilerini tanımlarken onlar için en önemli kimlik çeşidinin dini kimlikleri (Müslüman) (%61.3) olduğunu, bunu etnik kimliklerinin (Türk) (%34.4) ve vatandaşlık kimliklerinin (Kosovalı) (%4.3) izlediğini ifade etmişlerdir. Kendilerini öncelikle dini temelde tanımlamaları, kuramsal çerçevede de belirttiğimiz gibi, dinsel açıdan Türkleri, egemen etnik grup olan Arnavutlar ile birleştirmekte, böylece Türklerin, Arnavutlara yumuşak asimilasyon adını verdiğimiz asimilasyon süreciyle asimile olmalarına neden olmaktadır.

Örneklemin millet kavramını tanımlamaları şu şekildedir: %40.4'ü milleti; ortak kültüre sahip insan topluluğu, %23.8'i ortak dile sahip insan topluluğu, %17.6'sı ortak inanca sahip insan topluluğu, %15.8'i aynı toprak parçası üzerinde yaşayan insan topluluğu olarak tanımlamıştır. %2.4'ü ise millet tanımıyla ilgili herhangi bir fikirleri olmadığını belirtmişlerdir. Bu bağlamda milli kimliklerini nasıl tanımladıkları sorulduğunda; %75.6'sı milli kimliklerini Türk, %11.8'i Kosova Türkü, %7.6'sı Müslüman, %2.6'sı Kosovalı ve %2.4'ü ise Müslüman Kosova Türkü olarak tanımlamışlardır. Örneklemin etnik grup kavramını tanımlamaları ise şu şekildedir: %60.8'i etnik grubu, ortak tarihi anılara, dile, dine ve kültüre sahip topluluk, %13.4'ü aynı soydan gelen topluluk, %11.4'ü ortak dile sahip topluluk, %9'u ortak dine sahip topluluk ve %5.4'ü ise ortak duygu, düşünce ve zevklere sahip topluluk olarak tanımlamıştır. Örneklemin %85'i etnik kimliklerini Türk, %5'i Müslüman, %5'i Kosova Türkü, %3.4'ü Müslüman Kosova Türkü, %1.4'ü Kosovalı ve %0.2'si ise Arnavut-Türk olarak tanımlamıştır. Kosovalı Türklerin milli ve etnik kimlik tanımlamalarında ortak tarihe, dile, dine ve kültüre yaptıkları vurgu, etnisitenin primordialist bir olgu olduğunu ileri süren yaklaşımı desteklemektedir. Buna göre etnisite, belli bir dinsel topluluğun içine doğmuş olmaktan, belli bir dili, hatta bir dilin lehçesini konuşmaktan, belli

toplumsal pratikleri takip etmekten kaynaklanan verili olma durumudur. Mamuşa Belediye Başkanı Bütüç'ün Mamuşa'nın tarihiyle ilgili olarak verdiği bilgiler de Türkiye Türkleri ile Kosovalı Türkler arasındaki ortak tarihe vurgu yapması açısından önemlidir:

“Mamuşa'nın tarihine bakacak olursak, elimizdeki bilgiler veya rivayetlere göre daha Osmanlı döneminde kurulan bir yerleşim alanıdır. O dönemde Anadolu'nun iç kısımlarından, özellikle Tokat ve yöresinden seçme aileler buralara gelip, bura topraklarını vatan edinmiş ve yüzyıllarca burada yaşamış, gün bugün de burada yaşamaktadır. Bir açıdan buradaki halkın, Evlad-ı Fatihan'ın torunlarından olduğunu söyleyebilirim...”

Benzer şekilde örneklem grubunun ortak tarihe ve ortak soya yaptıkları vurgu, “atalarının nereden geldikleri” sorulduğunda da ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda örneklemin %59.4'ü atalarının Kosova'ya nereden geldiğini bilmekte, %40.6'sı ise bilmemektedir. Örneklem grubunun atalarının Kosova'ya nereden geldikleri sorusuna cevabı ise şu şekildedir: Kosova'ya nereden geldiklerini belirtenlerin %85.4'ü Türkiye, %7.4'ü Osmanlı, %1.6'sı Yunanistan, %1.2'si Makedonya, %0.8'i Arnavutluk, %0.8'i Karadağ, %0.8'i Sırbistan ve yine %0.8'i Azerbaycan'dan, son olarak da %0.4'ü Kafkasya'dan geldiklerini belirtmişlerdir. %0.8'i ise Kosova'ya herhangi bir yerden gelmediklerini, buranın yerlisi oldukları cevabını vermişlerdir. Örneklemin bu konuda Türkiye ve Osmanlı ayrımı yapmalarında atalarının sorulmasının etkili olduğu düşünülmektedir. Kosovalı Türklerin kimlik tanımlamalarında kendilerini “Osmanlı” olarak tanımlamak yerine, “Türk” olarak tanımlamaları bu yorumu desteklemektedir.

Örneklem grubunun dünyadaki bütün Türkleri birbirine bağlayan unsurlar arasında da dile, dine, milliyet bağına, ortak tarihe, örf, adet, gelenek ve göreneklere öncelik vermeleri, etnisitenin primordiaslit bir olgu olduğunu destekleyen bulgulardır. Buna göre Kosovalı Türkleri, Türkiye Türkleri ve dünyadaki diğer Türkler ile birbirlerine bağlayan unsurlar sorulduğunda; Türk toplumunu bir arada tutan unsurları; %45.2'si Türkçe, %22.6'sı Müslümanlık, %19.8'i milliyet bağı, %6'sı ortak tarih anılar, %4.3'ü ekonomik ilişkiler, %1.4'ü örf ve adetler, gelenek ve görenekler ve %0.7'si ortak yurt inancı olarak sıralamışlardır. Örneklemin %80.9'u Türkiye'yi “anavatanım”, %11.4'ü “dost ve kardeş ülke”, %7'si “yaşamak istediğim ülke” olarak tanımlarken; %0.7'si Türkiye hakkında hiçbir düşünceleri olmadığını belirtmişlerdir.

Aynı zamanda milli ve etnik kimlik tanımlarında ortak kültüre, örf, adet, gelenek ve göreneklere öncelik verilmesi; etnik grupların kültürel olduklarını savunan öznel yaklaşımı desteklemektedir. Buna göre etnik grupların kimliklerini korumaları, kültürel davranış açısından farklılıklarını sürdürdükleri ölçüde mümkün olmaktadır. Kültürel davranışlardaki farklılıklar, bir etnik gruba aidiyeti belirleyen temel unsurlardandır ki, diğer etnik gruplarla kurulan etkileşim süreçlerinde kültürel davranışlardaki farklılıkların devam etmesi; etnik gruplar arasında kurulan sınırların korunmasına hizmet etmektedir.

Burada dikkat çeken nokta, Kosovalı Türklerin ilk sırada önem verdikleri kimlik çeşidinde dini kimliğin oranı %61.3 iken, bu oranın milli kimlik tanımında %7.6, etnik kimlik tanımında ise %5 oranına düşmesidir. Buna benzer olarak ilk sırada önem verdikleri kimlik çeşidinde Türklük %34.4 iken, bu oranının milli kimlik tanımında %75.6'ya, etnik kimlik tanımında ise %85'e yükselmesidir. Sonuç olarak kimlikle ilgili bulgular, Kosovalı Türklerin dini kimlik, milli kimlik ve etnik kimlik kavramları arasındaki ayrımların farkında olduklarını; ancak buna rağmen en önemli kimlik olarak dini kimliği tercih ettiklerini göstermektedir.

Örneklemin yarısından fazlası (%66.7) etnik kimliklerinden kaynaklanan sorun yaşadıklarını, %33.3'ü ise yaşamadıklarını belirtmiştir. Örneklem grubuna etnik kimliklerinden kaynaklanan sorunları önem derecesine göre sıralamaları istenmiştir. Buna göre örneklem grubunun etnik kimlikten kaynaklanan en önemli sorunlarının dağılımı şu şekildedir; %44.6'sı işsizlik problemi, %22.4'ü Türkçe'nin kullanılmasında yaşanan problemler, %15.8'i sosyal ilişkilerde yaşanan problemler, %9.8'i eğitim sürecinde karşılaşılan problemler, %6.7'si mesleki kariyerde yükselme, %0.5'i dini inançların uygulanmasında yaşanan problemler, %0.2'si kültürel alışkanlıkların uygulanmasında yaşanan problemleri etnik kimliklerinden kaynaklanan en önemli problem olarak sıramışlardır.

BM'in hazırlamış olduğu Gölge Raporu (2005) işsizliği, toplumun büyük kesimini etkileyen bir problem olarak görmekte birlikte, küçük azınlık gruplarını orantısız etkilemiş bir problem olarak değerlendirmektedir. Rapora göre, azınlıkların iş konusunda yüzyüze olduğu problemlerden birisi, belirli bölgelerde işverenlerin gerek gördüğü dil yeterliliğinden kaynaklanmaktadır. Türk topluluğunun Kosova Polis Servisi'nde ve Koruma Ordusu'ndaki (TMK) temsili göz önüne alındığında durum hiç tatmin edici düzeyde değildir. Azınlıkların iş problemlerine ek bir problem ise, iş ilanlarının çoğunun Arnavutça olmasıdır. Mahkemelerde tercüman, avukat gibi Türk elemanlarında da eksiklik vardır; insan hakları kuruluşlarında ve diğer uluslararası organizasyonlarda da durum benzerdir. Bu durum özellikle Kosova'daki Türk topluluğu ile ilgili raporların hazırlanmasında ve bilgilendirici bilgiler verilmesinde olumsuz bir rol oynamaktadır. Türklerin işe alınmaması, azınlıklarla ilgili hazırlanan raporların genellikle buradaki azınlıkların gerçek durumlarını temsil edememelerine neden olmaktadır. Benzer olarak Danışma Kurulu (2005, s.12-14) da bireylerin hangi topluluğa mensup olduğu bilgilerinin belediye düzeyinden başlayarak, eğitimde ve iş verme alanlarında farklı bağlamlarda toplandığını kaydetmiştir. Yargıçlar ve personel dahil olmak üzere, adalet sisteminde azınlık topluluklarına ait çalışan kişilerin sayısı orantıdan çok daha azdır. Bu durum, azınlık topluluklarının adli sisteme güvenlerini güçleştirmektedir. Hem anket uygulama sırasında yapılan görüşmelerde, hem de gündelik hayat içinde yapılan sohbetlerde Prizren ve Mamuşa'da yaşayan Türkler halen

etnik kimliklerinden ötürü işe alınmada sıkıntı yaşadıklarını; hatta çocuklarını ilerde iş bulmaları için Arnavutça eğitim veren okullara gönderdiklerini belirtmişlerdir. İşsizliğin boyutlarının bu denli büyük olmasında savaş ekonomisi de etkili olmaktadır. Bunun yanı sıra örneklemin en az sıkıntı yaşadıkları alanlardan birinin dini inançlarının uygulanması olduğu görülmektedir, ki bu sonuç Kosovalı Türklerin toplumdaki hakim grubu oluşturan Arnavutlar'ın büyük bir kısmı ile aynı dini paylaşmasıyla ilişkilidir. Bu veri örneklemin çocukları için eş tercihi yaparken dinin önem verdikleri üç husustan birisi olması ve en çok önem verdikleri kimlik çeşidinin dini kimlik olmasıyla birlikte düşünüldüğünde dinin, etnik bilincin (Türklüğün) önüne geçtiği ve bunun da Kosovalı Türklerin çoğunluk toplumuna asimilasyon sürecini hızlandırdığı sonucuna varılabilir.

Sonuç ve Tartışma

Çalışmada Kosova'da yaşayan Türk topluluğu etnik bir grup olarak kabul edilerek; etnisitenin objektif ve subjektif unsurları açısından analiz edilmişlerdir. Sosyal ve kültürel anlamda dışa yansıyan özellikleri kapsayan objektif unsurlar açısından analiz; Kosovalı Türklerin evlilik, aile yapısı, dil (eğitim dili ve kitle iletişim araçlarının dili), siyasi katılım (Türk partisi ve derneklerine katılımları), din, etnik yiyecek tüketimi konularında birbirlerine benzer özellikler sergilediklerini ortaya çıkarmıştır. Bu anlamda Kosovalı Türkler, kültürel davranış açısından farklılıklarını korumakta ve bu nedenle etnik grup olma özelliklerini sürdürmektedirler. Etnisitenin objektif unsurları açısından dikkat çeken nokta; Kosovalı Türklerin etnik sorunlar arasında en az sıkıntı yaşadıkları alanın dinsel pratiklerin uygulanması konusu olmasıdır. Bu durum, azınlık etnik grup ile egemen etnik grubu oluşturan grupların ortaklaşa paylaştıkları unsurların bir sorun oluşturmadığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra aynı dini paylaşma, Kosovalı Türkler ile Arnavutlar arasında etnik sınırların ortadan kalkması ve kendileri “biz” olarak tanımlamalarına yol açmaktadır. Bu nedenle çalışmada din konusu, bir etnisite unsuru yerine, asimilasyon unsuru olarak ele alınmıştır. Asimilasyon konusu sadece etnik gruplar arasında benzer ya da ortak alanlar paylaşıldıkça gündeme gelmemekte; gruplar arasında yaşanan farklılıklar da asimilasyona yol açmaktadır. Buna örnek olarak eğitim dilinde yaşanan farklılaşma verilebilir. Eğitim dilinin Türkçe olmasının işe girmede yarattığı zorluklar, Türk topluluğundan bazı kişilerin Arnavutça eğitimi tercih etmesine ve kendilerini Arnavut olarak tanımlamalarına neden olmaktadır. Bu durum etnik kimlik tanımlarının süreklilik taşımadığı, bireylerin bazı çıkarlar ve faydalar sağlamak için duruma bağlı olarak etnik kimliklerini farklı şekillerde tanımladıklarına işaret etmektedir. Kosova'da 1951 yılında Sırpça ve Arnavutça ile resmi statüde kabul edilen ve etnik sınırların korunması anlamında en ayırt edici unsur oluşturan Türkçe'nin, UNMIK yönetimi altında 2006 yılına kadar bu statüsünün kabul edilmemesi de, etnik farklılıkların egemen grup tarafından baskıya alınması açısından örnek oluşturması anlamında önem arz etmektedir.

Etnisitenin subjektif unsurunu oluşturan etnik, milli ve dini kimlik tanımları ve aidiyet konusu ise objektif unsurlara bağımlıdır. Daha öncede belirtildiği gibi, objektif unsurlar açısından yaşanan zorluklar, bireyin kimlik tanımlarını değiştirebilmektedir. Kosovalı Türklerin en çok sıkıntı yaşadıkları alanların iş bulmak ya da mesleki kariyerde yükselmek, Türkçe'nin kullanılmasında ve eğitim sürecinde yaşanan problemler olduğu anlaşılmaktadır; Kosova'da bugünlerde oluşturulmakta olan yeni anayasanın hazırlanmasında Türklerin bu konulardaki kazanılmış haklarının göz önüne alınması yeni bağımsızlığını kazanmış olan bir devlette etnik gerilimleri ve çatışmaları azaltması anlamında önemli etkiye sahip olacaktır.

Kaynakça

- AGIT Kosova Misyonu (2002). *Demokratikleşme bölümü, azınlıkların sesi*, Kosova.
- ANAR, E. (1997). *Öte kıyıda yaşayanlar, azınlıklar, yerli halklar ve Türkiye*, İstanbul: Belge Yayınları.
- ANDREWS, P.A. (1992). *Türkiye'de etnik gruplar*, İstanbul: Ant Yayınları.
- ARSAVA, A. F.(1993). *Azınlık kavramı ve azınlık haklarının uluslararası belgeler ve özellikle medeni ve siyasi haklar sözleşmesinin 27. maddesi ışığında incelenmesi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları,1993.
- BALABAN, A. R. (1984). Kırsal kesimde aile kurma, çözme, aile-içi etkileşim ve ilişkiler, *Türkiye'de ailenin değişimi-toplumbilimsel incelemeler*, E. Türköz (Ed.) Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği, 183-193
- BANTON, M. (1983). *Racial and ethnic competition*, New York: Cambridge University Press.
- BARTH, F. (2001). *Etnik gruplar ve sınırları*, (A. Kaya ve S. Gürkan Çev.), İstanbul: Bağlam Yayınları.
- BELL, (1975). Ethnicity and social change [Etnisite ve sosyal değişim], *Ethnicity*, N. Glazer ve D.P. Moynihan (Ed.), MA: Harvard University Press, 141-174.
- BLAKU, R. (2004). *The Census of population and demographic development of Kosova*, Priştine.
- FARUK, M. (Aralık 1998). Kosova'da İslamın yayılışı, *Yürüyüş Dergisi*, Sayı 1 (III).
- Federal Statistical Office. *The Census of the population and flats in 1971*, Population, Chapter I, Belgrade.
- FENTON, S. (2001). *Etnisite: ırkçılık, sınıf ve kültür*, (N. Şad Çev.), Ankara: Phonex Yayınevi.
- GEERTZ, C. (1963). The integrative revolution: Promordial sentiments and civil politics in the new states, [Birleştirici devrim: Yeni devletlerde ilksel duygular ve sivil politikalar] *Old Societies and New States*, New York: Free Press. 105-157.
- HAFIZ, N. (2002). Kosova'da üniversite düzeyinde Türkçe eğitim, *Medeniyet Araştırma Bilim Dergisi*, (2), Yıl 1, 155-61Kosova: Prizren Türk Araştırmacıları Derneği Yayınları.
- HECHTER, M. (1978). Group formation and the cultural division of labour, *American Journal of Sociology*, 84, 293-318.

- ISAACS, H. (1975). *Idols of the tribe: group identity and political change*, Cambridge: Harward University Press, 1975.
- ISAJİW, W. W. (1974). Definitions of ethnicity, [Etnisite tanımları] *Ethnicity*, (1), 111-124.
- ISAJİW, W. W. (1990). Ethnic-identity retention, [Etnik - kimlik tutması] *Ethnic Identity and Equilaty: Varieties of Experience In A Canadian City*, . R. Breton. (Ed.), Toronto: University of Toronto Press, 35-38.
- ISAJİW, W. W. (1993). Definition and dimensions of ethnicity: A theoretical framework, Challenges of Measuring An Ethnic World, Science, Politics and Reality: Proceedings of The Joint Canada-United States Conference On The Measurement of Ethnicity, [Etnisitenin tanımı ve boyutları= Kuramsal Bir Yaklaşım] *Statistics Canada and U.S Bureau of The Census*, Washington D.C: U.S Government Printing Office, 407-27
- KOFOS, E. (1998). The Two-headed Albanian question in Kosovo, (Kosova'da iki başlı Arnavut Sorunu] *Avoiding Another Balkan War*, Veremis ve E. Kofos (Ed.), ELIAMEP.
- KORO, B. (1994) "Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ve Türklerin balkanlara yerleşmeleri I, *Sofra Dergisi*, 3 (8), Prizren.
- KORO, B. (1994). Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ve Türklerin Balkanlara yerleşmeleri II, *Sofra Dergisi*, 3 (9) Prizren.
- KUT, Ş. (2005). *Balkanlar'da kimlik ve egemenlik*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- LİMENOPOULOU, K. (Nisan 2004). Amnesty international's concerns for the human rights of minorities in Kosovo, [Kosova'daki azınlıkların insan haklarıyla ilgili genel uluslararası kaygılar] *Winners and losers among the minority Groups In Former Yugoslavia*, Kosovo.
- MALCOLM, N. (1999). *Kosova : Balkanları anlamak için*, (Ö. Arıkan Çev.), İstanbul: Sabah Kitapları.
- MAY, S. *Language education and minority rights*, London: Longman.
- ORAN, B. (Aralık 1994). Religious and national identity among the Balkan Muslims: A comparative study on greece, Bulgaria, Macedonia and Kosovo, [Balkan Müslümanları arasında dinsel ve ulusal kimlik: Yunanistan, Bulgaristan, makedonya ve kosova üzerine karşılaştırmalı bir çalışma] 18 Aralık tarihinde *Cahier d'etudes sur la Mediterranee Orientale et le monde Turco-Iranien Konferansı'nda sunulan bildiri*.
- ORAN, B. (2000). *Küreselleşme ve azınlıklar*, Ankara: İmaj Yayınevi.
- ÖZBAY, F. (1984) Kırsal kesimde toplumsal ve ekonomik yapı değişimlerinin aile işlevlerine yansımaları, *Türkiye'de ailenin değişimi-toplumbilimsel incelemeler*, E. Türköz (Ed.) Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği, 35-69.
- PARK, R.E. ve E., W. Burges. (1969). *Introduction to the Science of sociology*, Chicago: University of Chicago Press.
- PATAI, P. (1970). *Society, culture and change in the middle East*,(1,).
- RECEPOĞLU, A. S. (2004). *Kosova'da Türkçe veya kimlik mücadelesi*, Prizren: Kosova Türk Yazarlar Derneği Yayınları: 6, Sıprint Basımevi.
- ROOSENS, E. (1989). *Creating ethnicity: The process of ethnogenesis*. Newbury Park, CA: Sage Pub. (1982).

- ROSS, J. A. (1982). Urban development and the politics of ethnicity: A conceptual approach, [Etniste politikaları ve kentsel gelişmeler: kavramsal bir çerçeve] *Ethnic and Racial Studies*, [5], 440-456.
- SEVİMLİ, İ.(2000). *Kimliksiz Cemaatler, konumları, sorunları ve gelecekleriyle avrupa'daki Anadolu kökenliler*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- SHİLLS, E. (1957). Primordial, personal, sacred and civil ties”, *British Journal of Sociology*, (8), 130-145.
- SMİTH, A. D. (1986). *The ethnic origins of nations*, Oxford: Blackwell.
- STACK, J. F. (1986) The promordial challenge [İlksel kimlik], *Westport*, CT: Greenwood Press.
- THOMAS, W. I. (1966). *The unadjusted girl*, Boston: Little Brow Company.
- TÖNNİES, F.(1957). *Comunity and society*, (C. P. Loomis Çev.), Michigan: The Michigan State University Press, East Lansing.
- UNMIK, (2005). Milli azınlıkların korunması için çerçeve sözleşmenin danışma kurulu, ACFC/OP/I(2005)004, Strassburg.
- UNMIK, (2005).United nation Shadow report, Kosovo: Priştine.
- UNMIK, (Nisan 2002). Municipality of Prizren, development agenda, , Municipality Public Information Office.
- UNMIK, (15 Mayıs 2001). Kosova geçici öz-yönetiminin anayasal çerçevesi, 2001/9 Sayılı Yönetmelik, Priştine.
- YASA, İ. (1968) *25 Yıl Hasanoğlan Köyü (karşılaştırmalı bir toplum bilimsel araştırma)*, No: 170, Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayınları.